

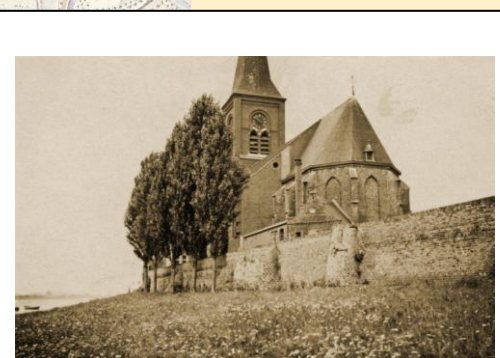
BAAC

ONDERZOEKS- EN
ADVIESBUREAU

Well Grotestraat Grond- en waterkerende kerkhofmuur

Cultuurhistorische en bouwhistorische verkenning

BAAC Rapport B-21.0229, productcode CB.DR60.35.006

Auteur:
Drs. ing. A.G. Oldenmenger

ISSN: 1873-9350

Redactie: ir. R.J.W.M. Gruben
Veldwerk: drs. ing. A.G. Oldenmenger
ir. R.J.W.M. Gruben
drs. L. van Hemert
Teksten: drs. ing. A.G. Oldenmenger

DATUM VELDWERK 8 en 15 september 2021
DATUM CONCEPT 11 november 2021
DATUM DEFINITIEF 15 december 2021 (na verwerking op- en aanmerkingen opdrachtgever)

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever en/of BAAC.

BAAC
Bureau voor archeologie en bouwhistorie
Graaf van Solmsweg 103, 5222 BS 's-Hertogenbosch.
Tel.: (073) 61 36 219 E-mail: denbosch@baac.nl

Inhoud

1. Inleiding	4
1.1 Aanleiding tot onderzoek	
1.2 Plan van aanpak	
2. Projectinformatie	5
2.1 Administratieve gegevens	
2.2 Redengevende omschrijving	
3. Historisch kaart- en beeldmateriaal	7
3.1 Kaartmateriaal uit 1813-1821	
3.2 De geschiedenis van de kerk en het kerkhof	
3.3 Kaartmateriaal uit 1849, 1853 en 1857	
3.4 Kaartmateriaal uit 1880-1881	
3.5 Twintigste-eeuws kadastraal kaartmateriaal	
4. De verkenning	17
4.1 De muur aan de rivierzijde	
4.2 De muur aan de rivierzijde, muursectie één	
4.3 De muur aan de rivierzijde, muursectie twee	
4.4 De muur aan de rivierzijde, muursectie drie	
4.5 De muur aan de oostzijde, muursectie vier	
4.6 De muur aan de straatzijde, muursectie zes	
4.7 De muur aan de westzijde, muursectie zeven	
5. Archiefonderzoek	50
5.1 De gemeente Bergen	
5.2 Het Regionaal Historisch Centrum Limburg	
5.3 Archief Well en het parochiearchief Sint-Vitus	
5.4 Historische kranten (delpher)	
5.5 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed	
6. Waardering	57
6.1 Algemene historische waarde	
6.2 Ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden	
6.3 Architectonische waarden	
6.4 Bouwhistorische waarden	
6.5 Waarden vanuit de gebruikshistorie	
6.6 Waardenstellingen	
7. Scenario's	62
7.1 Versteving van de kering	
7.2 Ophoging van de kering	
7.3 Tracés	

1

Inleiding

1.1 Aanleiding tot onderzoek

Door de toenemende dreiging van overstroming van de Maas, is gebleken dat de waterkering om het dorp Well bij hoog water droog te houden, niet meer volstaat. Er zijn al verschillende maatregelen genomen om de kering te versterken. Het kerkhof, gelegen op een hooggelegen deel van het dorp, is een punt dat extra aandacht vraagt. Hier is namelijk sprake van een rijksmonument (kerkfundamenten, kerkhof en de ommuring daarvan). Bij het versterken van de waterkering zal hier rekening moeten worden gehouden met de monumentwaarde die deze plek in het centrum van het dorp vertegenwoordigt. Daarnaast is ook kennis gevraagd over de constructie van de ommuring, in de hoop dat met die kennis vast kan worden gesteld of de muur constructief zo kan worden aangepast dat deze ook in de toekomst grote hoeveelheden water kan blijven keren.

Deze waterveiligheidsopgave heeft er in geresulteerd dat BAAC is gevraagd om een cultuurhistorisch en bouwhistorisch onderzoek uit te voeren naar de kerkhofmuur. Dit onderzoek moet inzicht geven in de bouwgeschiedenis van de muur en het functioneren van deze muur door de eeuwen heen. In aanvulling op het cultuurhistorisch en bouwhistorisch onderzoek zal in een later stadium waarschijnlijk ook nog geofysisch en wellicht archeologisch onderzoek noodzakelijk zijn. Het uitvoeren van aanvullend gravend onderzoek of nadere studies is afhankelijk van de gekozen optie en de noodzaak voor extra informatie om de wateropgave verantwoord te kunnen afwegen.

Vanaf de waterzijde een blik op de muur om het kerkhof.

1.2 Plan van aanpak

De verkenning van de muur is gestart met het verzamelen van historisch beeldmateriaal. De eerste bronnen die zijn geraadpleegd, zijn kadastrale bronnen: de kadastrale minuutplannen (RCE en RHCL) en kadastrale hulp- en veldkaarten (kadaster.nl). Dit is aangevuld met historische foto's, merendeels te vinden op de website van de lokale historische vereniging (archiefwell.nl). Kort daarop zijn inventarissen van verschillende archiefinstellingen geraadpleegd en is contact gelegd met de historische vereniging en een aantal archiefinstellingen met de vraag of zij beschikking hebben over geschreven bronnen die betrekking hebben op de muur (onder andere gemeentearchief en het

archief van de parochie). Het leverde vooral informatie op over de periode ná de Tweede Wereldoorlog. De bevindingen zijn gepresenteerd in hoofdstuk 3. Ook het archief van de parochie is ingezien.

Na het bijeenbrengen van het historische beeldmateriaal is op 8 september een eerste bezoek aan Well gebracht. Het doel van dit bezoek was om te bezien of het tracé van de muur, de gebruikte materialen (baksteen) en de wijze waarop de materialen zijn toegepast, inzicht geeft in de bouwgeschiedenis (en idealiter de ouderdom) van de muur. Dit eerste onderzoek wees vooral uit dat de bouwgeschiedenis van de muur zich bovengronds niet eenvoudig laat ontrafelen. Het ontbreken van regelmaat in de metselverbanden, het geheel vernieuwde voegwerk en het gegeven dat de baksteenformaten in Limburg eeuwenlang onveranderd zijn gebleven, maakte het traceren van bouwsporen uitermate lastig. De bevindingen zijn weergegeven in hoofdstuk 4.

In hoofdstuk 5 is een opsomming gegeven van instellingen waarin mogelijk historische informatie over het kerkhof is te vinden. De bureaustudie naar deze bronnen, zorgde niet voor een hoge verwachting. Daarop is besloten niet alle archiefinstellingen te bezoeken.

In hoofdstuk 6 wordt een waardering van de kerkhofmuur gegeven. Daarop volgend worden de scenario's voor het verbeteren van de waterkering afgezet tegen het monumentale belang dat de kerkhofmuur vertegenwoordigt.

2 Projectinformatie

2.1 Administratieve gegevens

Plaats: Well (Limburg)

Adres: Grotestraat

Monumentenstatus: Rijksmonument (9034 aanwijzing 21 januari 1970)

Historische functie: Kerk- en kerkhofmuur, grond- en waterkering

Huidige functie: Kerk- en kerkhofmuur, grond- en waterkering

Toekomstige functie: Onveranderd

BAAC-project: B-21.0229

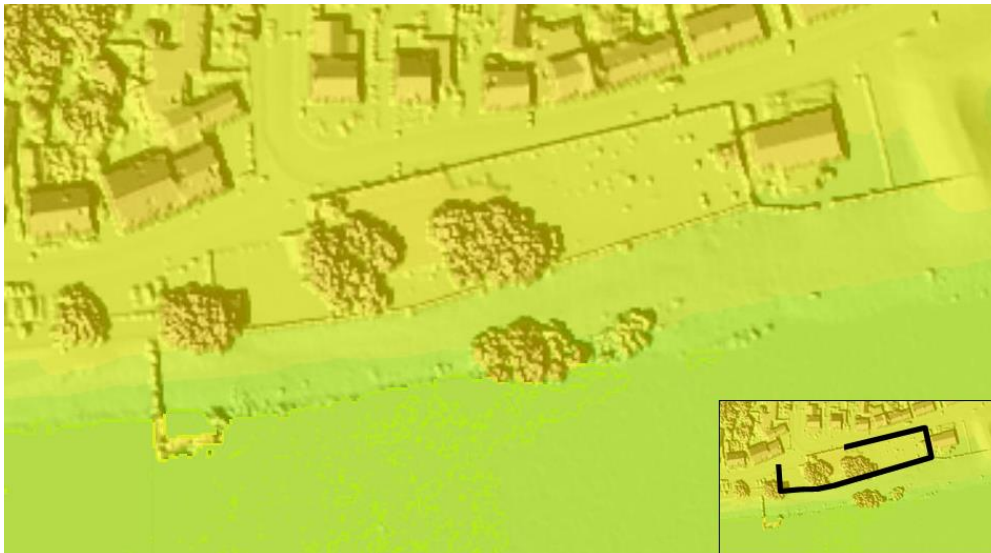
Type onderzoek: Cultuurhistorische en bouwhistorische verkenning

Datum veldwerk: 8 en 15 september 2021

Opdrachtgever: Arcadis

Uitvoerende: BAAC 's-Hertogenbosch

Uitvoerders: drs. ing. Geert Oldemenger (lid BNB), ir. R.J.W.M. Gruben en drs. L. van Hemert

De voormalige kerkhof op de AHN met onder de twee boomkruinen in het midden de fundamente van de Sint Vituskerk en ten zuiden daarvan (op het beeld de boomkruinen schampend, de grond- en waterkerende muur. Rechtsonder zijn de contouren van de ommuring aangegeven. [AHN Viewer](#) | [AHN](#)

2.2 Redengevende omschrijving

Op 21 januari 1970 is het voormalige kerkhof aangewezen als rijksmonument (nummer 9034).

Hiertoe is in het verleden een redengevende omschrijving opgesteld. Deze luidt:

"Kerkhof met benedenste muurwerk van de oude St. Vituskerk, XV en XIXb, die in 1944 verwoest werd.

De beschrijving is zoals in de tijd gebruikelijk, uitermate bondig. Dat bepaalde onderdelen niet in de beschrijving worden genoemd, zegt niets. Ook de kerkhofmuur geniet juridisch gezien bescherming. Begravingen vonden niet meer plaats nadat de nieuwe kerk aan de Hoenderstraat in gebruik werd genomen.¹

¹ [Kerkgebouwen in Limburg \(kerkgebouwen-in-limburg.nl\)](#)

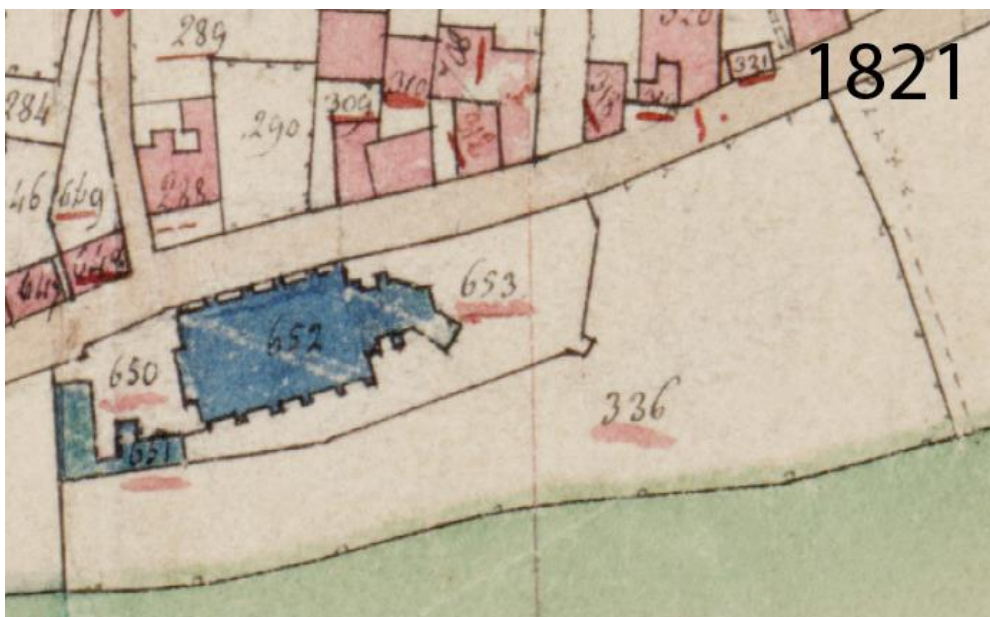
3 Historisch kaart- en beeldmateriaal

3.1 Kaartmateriaal uit 1813-1821

De oudste verbeelding van het tracé van de kerkhofmuur treffen we aan op de kadastrale minuut die de toestand in 1821 weergeeft. De kaart toont het dorp Well, waarvan veruit de meeste bebouwing te vinden is aan de noord/landzijde van de hoog gelegen landroute Venlo-Bergen. De enige bebouwing die aan de zuid/rivierzijde is te vinden is het eeuwenoude agrarische complex Guddenhof en het religieus hart van het dorp. Zoomen we in op het terrein rondom de kerk, dan zien we dat er in 1821 sprake is van vijf perceelnummers: de nummers 336 en 650 tot en met 653. Met behulp van de Onderliggende Aanwijzende tafels is het een fluitje van een cent om te achterhalen wie de eigenaar van deze percelen was en hoe de percelen werden gebruikt.

Detail van de kadastrale minuut uit 1821. RCE beeldbank.

Detail van de kadastrale minuut uit 1821. RCE beeldbank.

Perceel 336 is in 1821 in bezit van de 'fabriek van de kerk' en in gebruik als hooiland. Hooiland aan de rivierzijde komt veel voor, omdat het gebaat is bij regelmatige overstroming en de afzetting van slib dat de groei van nieuw gras stimuleerde. De kerkfabriek voert het beheer over bezittingen van de kerk. Het is een L-vormig perceel. Direct buiten het perceel is aan de oostzijde een pad weergegeven.

Perceel 650 is eigendom van de gemeente Bergen en is in de Onderliggende Aanwijzende Tafel (OAT) omschreven als 'plaats'. Het is de ruimte vóór de kerk (perceel 652) en voor het schoolhuis, het gemeentehuis en de 'kapelanijs' (perceel 651). Perceel 653 ten slotte, is ook zonder de OAT wel te herkennen als kerkhof. Het kerkhof heeft een opvallend onregelmatige vorm, waarvan de perceelsgrenzen op het eerste gezicht weinig verband lijken te houden met de bebouwing of het aangrenzende terrein. De zuidelijke kavelgrens knikt ter plaatse van het schip van de kerk. Het westelijke deel houdt relatie met de oriëntatie van de school en kapelanijs. We kunnen uiteraard niet zien of de oriëntatie van de gebouwen is bepaald door de perceelsgrens (dit is wel aannemelijk) of dat juist het omgekeerde het geval is. Het is goed mogelijk dat de percelen 336, 650-653 oorspronkelijk één langgerekt perceel hebben gevormd. Het oostelijke deel volgt, zo is tijdens het veldwerk gebleken, de oriëntatie van het koor. Op de kadastrale kaart is het niet goed te zien, maar de lengteas van het koor ligt niet exact in één lijn met de lengteas van het schip van de kerk (dit kan op een faseverschil tussen schip en koor wijzen, maar dat hoeft niet persé). Ook hier is uiteraard niet vast te stellen of het koor de kavelgrens volgt, of de kavelgrens het koor.

Detail van een kaart uit 1813 waarop het kerkelijk centrum te zien is. Ook lijkt het pad dat we op de kadastrale minuut hebben gezien, op de kaart uit 1813 getekend te zijn. [Archief Well, alle historie over het dorp Well Limburg](#)

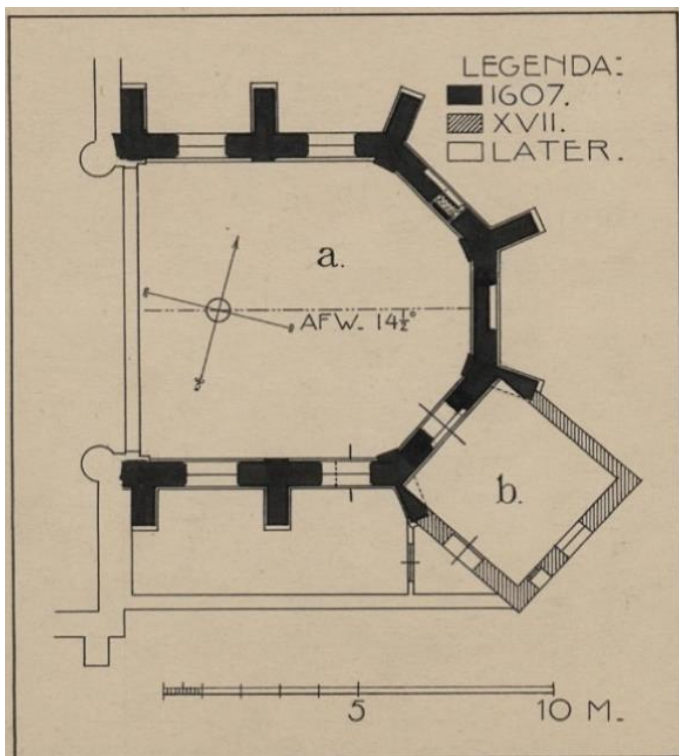
De oostelijke kavelgrens van het kerkhof maakt eveneens een knik. Het is lastig om hier een goede interpretatie aan te geven. Het lijkt er op dat men beoogd heeft om de perceelsgrens haaks aan te laten sluiten op het straattracté. De richting van deze lijn kon wellicht niet in zuidelijke richting worden voortgezet, omdat er dan bij hoogwater stuwing op kon treden. Het leidt geen enkele twijfel dat er in 1821 al sprake is van een muur op de kavelgrenzen, die zijn er vermoedelijk in de zestiende eeuw al (oudste grafkruisen). Het is namelijk gebruikelijk om een begraafplaats en kerkhof

te omheinen en hier in Well moet die omheining ook de grond van het kerkterras, rivierwater en rivierijs te kunnen keren. Een interessant aspect van het muurtracé op de kaart uit 1821 is de steunbeer (we mogen gerust aannemen dat de getekende uitstulping een steunbeer is, omdat we tegenwoordig op die plek deze (of een) steunbeer aantreffen) op de hoek.

3.2 De geschiedenis van de kerk en het kerkhof²

Naar verluidt is er in de tiende eeuw sprake van een aan Petrus gewijde kerk in Well, gelegen aan het veer. Verdere informatie over de plaats, de grootte, de vorm en het materiaal waarmee de kerk gebouwd was, ontbreekt. Het zou goed kunnen dat het kerkje in de middeleeuwen verbouwd of zelfs herbouwd is. Nadat de Sint-Vitusabdij eigenaar was geworden zou Petrus als patroonheilige zijn ingewisseld voor Sint-Vitus. Het schijnt dat de kerk in Well tijdens de Tachtigjarige Oorlog (gedeeltelijk) werd verwoest, waarna vanaf 1607 tot 1615 (de kerk werd ingewijd op 21 juli 1615) herstel of herbouw plaatsvond. Het oudst bekende op het kerkhof nog aanwezige grafkruis dateert uit het begin van de Tachtigjarige Oorlog, namelijk uit 1574, wat min of meer bewijst dat er in die tijd al op het kerkhof werd begraven.

Het koor dat aan het begin van de zeventiende eeuw werd gebouwd, kennen we van vooroorlogse foto's en een documentatietekening van de plattegrond, in 1928 gemaakt door Willem Hemsing die bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werkzaam was.³ Hij laat op zijn tekening zien dat het koor uit 1607 dateert, dat de sacristie (b) een zeventiende-eeuwse toevoeging is en dat het schip nog later is gebouwd. Het schip tekende hij niet, dat was op het moment dat hij Well bezocht, nog geen honderd jaar oud. Het schip dat hij zag, was in 1841-1844 gebouwd, nadat een voorganger (vermoedelijk uit dezelfde tijd als het koor), daarvoor plaats had gemaakt.⁴ In 1869 kreeg de kerk een volledige toren, ontworpen door Pierre Cuypers.

Documentatietekening van het koor (a), gemaakt in 1928. Door de tekenaar is verdraaiing van het schip ten opzichte van het koor niet opgemerkt/op tekening gezet. RCE Beeldbank.

² Bronnen van gegevens die online over de Sint Vitus te vinden zijn, lijken allemaal ontleend aan een artikel over de kerk in het *Venloosch Nieuwsblad* van 21 december 1907.

³ Hemsing fotografeerde in 1928 ook kasteel Well (zie beeldbank RCE).

⁴ Inwijding schip vond plaats op 10 juni 1844.

Met betrekking tot de ontwikkeling van het schip van de kerk vóór 1841-1844 stuiten we op een klein raadsel. De oudst bekende tekening van de kerk, is in 1737 gemaakt door Jan de Beijer. Hij heeft een kerk getekend waarvan het schip en het koor in elkaar overgaan en beide slechts één beuk breed zijn. Dit is in het dak duidelijk te zien. De dakruiter met klokkenstoel, markeert de overgang van koor op schip. Op de tekening herkennen we overigens eenvoudig de aangebouwde sacristie en links van de kerk staat de pastorie (in het RHCL zijn documenten bewaard met betrekking tot herstelling van de pastorie in 1781-1783).^{5,6} Het raadselachtige aan de weergave door De Beijer, komt omdat we op de kadastrale minuut uit 1812 een kerk met een driebeukig schip zien weergegeven. Dat zou betekenen dat het schip op de tekening van De Beijer tussen circa 1737 en 1812 ingrijpend moet zijn verbouwd (of vernieuwd, waarbij het schip twee zijbeuken heeft gekregen).⁷ Kijken we naar het huidige kerkfundament, dan lijkt dit ook daadwerkelijk het geval te zijn, want we zien in het huidige fundament niet alleen de aanzet van steunberen in de zijbeuken, maar ook bij het middenschip. Verder valt ten aanzien van de tekening door De Beijer nog op dat de eindtraveeën van het schip geen vensteropeningen hebben. De Beijer heeft de kerk in 1739 nog eens getekend (vermoedelijk naar dezelfde schets of hetzelfde voorbeeld). In die tekening, die een wat minder gedetailleerde indruk maakt, valt op dat de laatste travee van het schip substantieel smaller is dan de overige (wat doet vermoeden dat het schip tegen een bestaand koor is gebouwd).

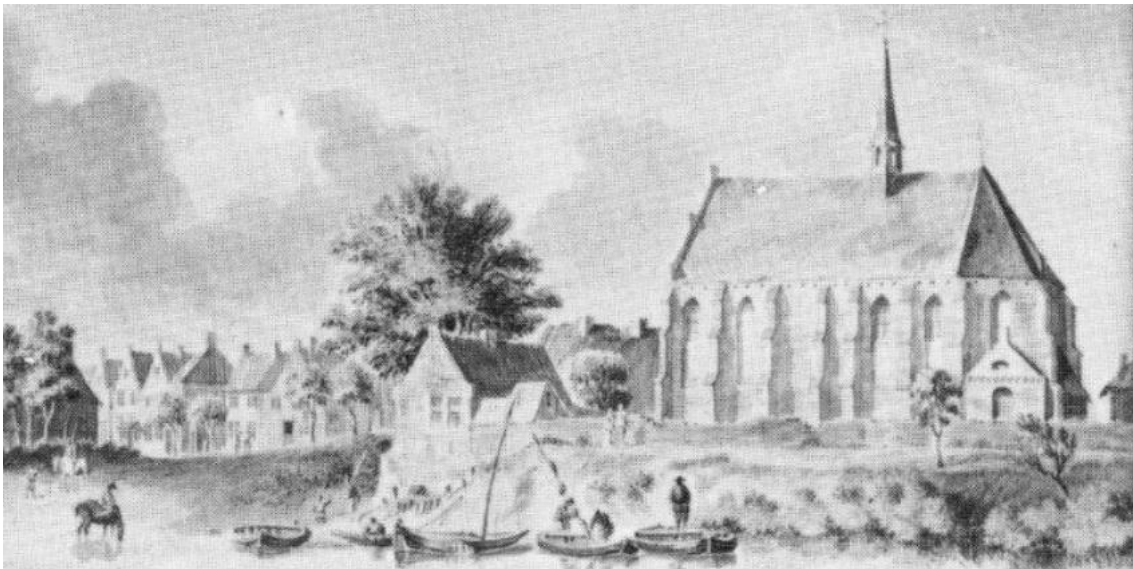
Tekening door Jan de Beijer, gemaakt in 1737. De kerk heeft dan nog een éénbeukig koor én schip. RCE beeldbank.

Op beide tekeningen van De Beijer is de kerkhofmuur te zien. Op de tekening uit 1737 meer in detail dan op de tekening van twee jaar later. De tekenaar geeft geen steunberen/ijsbrekers of iets van dien aard weer. Op de tekening uit 1737 is een scherpe hoek te zien. Op het begroeide voorland zijn enkele jonge bomen getekend. Deze zijn twee jaar later niet weergegeven. Een inschatting van de hoogte van de muur is niet te geven. De tekenaar heeft boven de muur niet de toppen van grafmonumenten op papier gezet.

⁵ 14.C063 Well: Sint Vitus.

⁶ In het *Venloosche nieuwsblad* van 21-12-1907 wordt gemeld dat de klokken die dan aanwezig zijn in de kerk, in 1782 en 1783 werden gegoten. Het betreft drie klokken. Het gieten van meer dan één klok voor een kerk geschiedt doorgaans na wijziging van het gebouw.

⁷ Een achttiende-eeuws deurtje (verloren gegaan) voor de kasteelbewoners in de zuidmuur van het schip zou een veronderstelde verbouw van het schip in die eeuw kunnen ondersteunen (zie: [St. Vituskerk aan de Maas Well Limburg \(archiefwell.nl\)](http://St.Vituskerk.aan.de.Maas.Well.Limburg.archiefwell.nl)) voor een foto van deze deur.

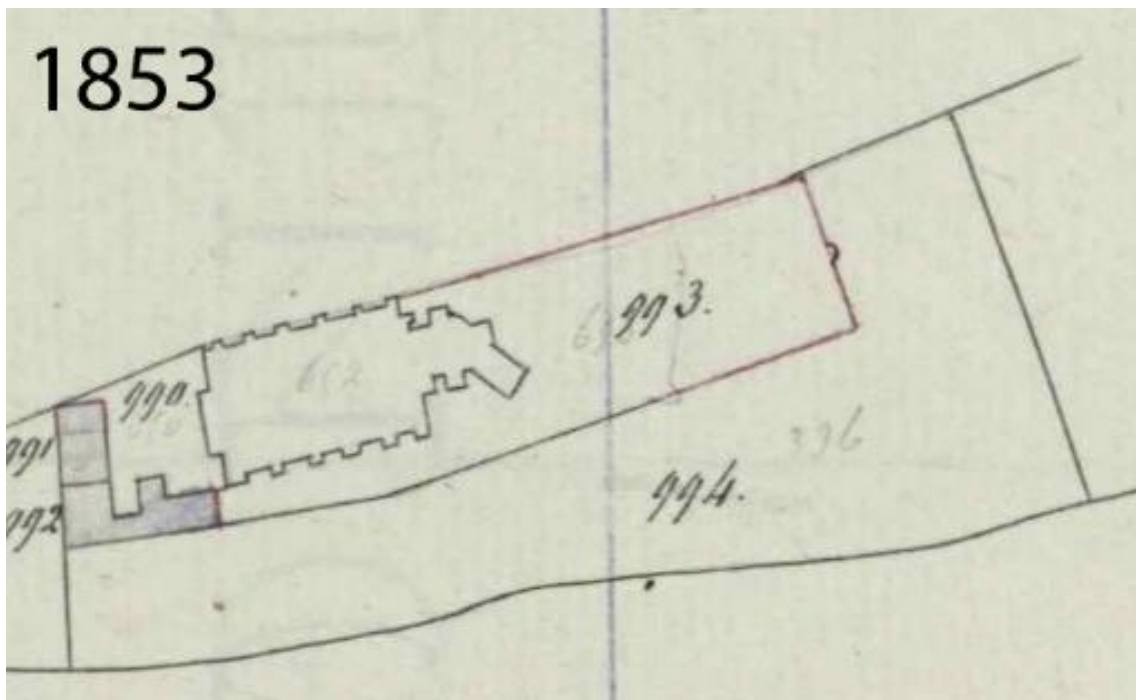
Tekening door Jan de Beijer, gemaakt in 1739. Opvallende doorbreking van de traveemaat waar het schip op het koor aansluit. Dit lijkt op een faseverschil tussen koor en schip te wijzen. RCE beeldbank.

3.3 Kaartmateriaal uit 1849, 1853 en 1857

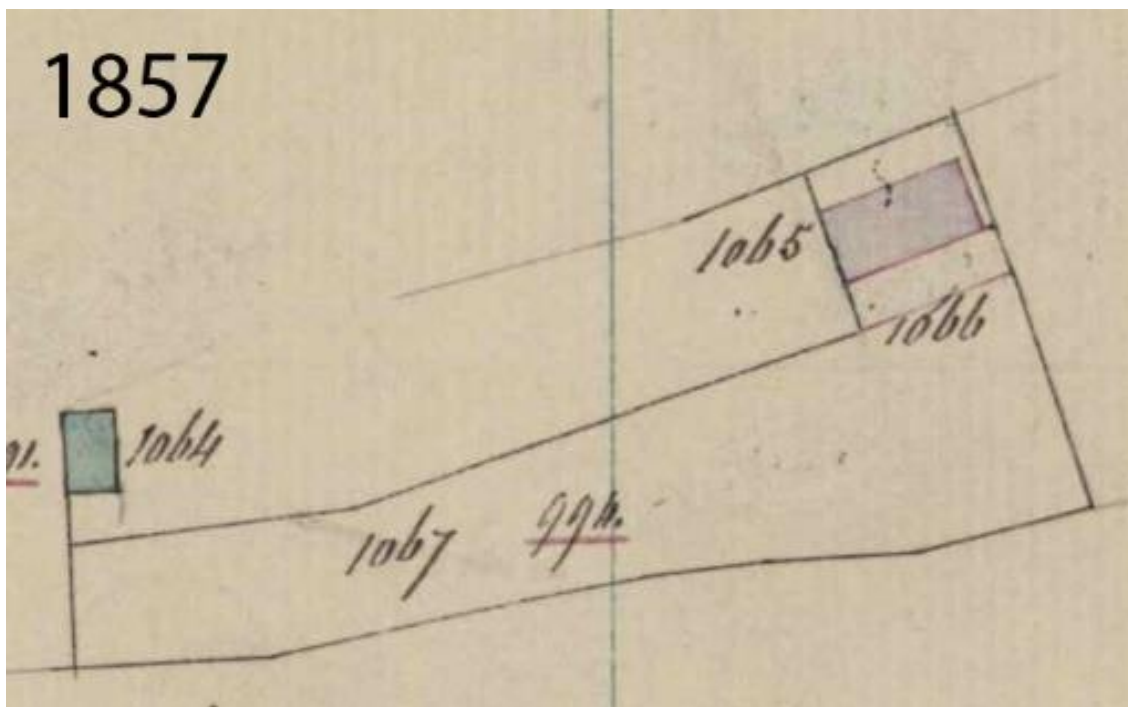
De kadastrale hulpkaart uit 1853 geeft interessante informatie over het kerkhof en de kerkhofmuur. We zien op deze kaart dat percelen 336 en 653 zijn overgegaan in nummers 994 en 993. Dit vernummen hangt samen met wijziging van de omvang van de percelen. Het kerkhof wordt namelijk in oostelijke richting uitgebreid, wat ten koste gaat van het land dat in 1821 als hooiland in gebruik is. De vergroting van het kerkhof doet vermoeden dat er op het hof onvoldoende ruimte voor nieuwe begravingen was. Op de tekening uit 1853 zien we het oude tracé met zeer lichte streek nog aangegeven, inclusief de steunbeer op de hoek. Op de nieuwe kavelgrens zal terstond een hof- en keermuur zijn opgetrokken. Daarbij is interessant dat in 1853 wel is gekozen voor een rechte oosthoek. Verder willen we in de tekening wijzen op een kwartronde uitstulping in de oostmuur, op de plek waar nu de kapel met verbeelding van de kruisberg (vermoedelijk laat negentiende-eeuws) staat. Uitbreiding in oostelijke richting was meest efficiënt, omdat slechts een klein deel van de muur geslecht hoefde te worden én omdat uitbreiding richting de rivier zou zorgen voor nog meer krachten op de keermuur door de situering dicht op de rivierbedding.

Kaartuitsnede van een kaart uit 1849, waarop het kerkhof dezelfde omvang heeft als in 1812 het geval is. Topotijdreis.nl

De kadastrale hulppkaart uit 1853 die de vergroting van het kerkhof in dat jaar of vlak daarvoor dateert. Kadaster.nl

De kadastrale hulppkaart uit 1857 die de vergroting van het kerkhof in dat jaar of vlak daarvoor dateert. Kadaster.nl

Kort na de vergroting van het kerkhof in het midden van de negentiende eeuw, wordt er weer een landmeter van het kadaster naar Well gestuurd. Net als een paar jaar eerder, wordt een deel van het hooiland afgesplitst. Ditmaal om ruimte te creëren voor de bouw van een nieuwe school. Well had in 1857 zo'n 1400 inwoners en ruim 100 daarvan zullen les in het schoolgebouw hebben gekregen.⁸ Het

⁸ Archiefwell.nl meldt dat er in 1860 1466 inwoners waren, waarvan 118 leerling.

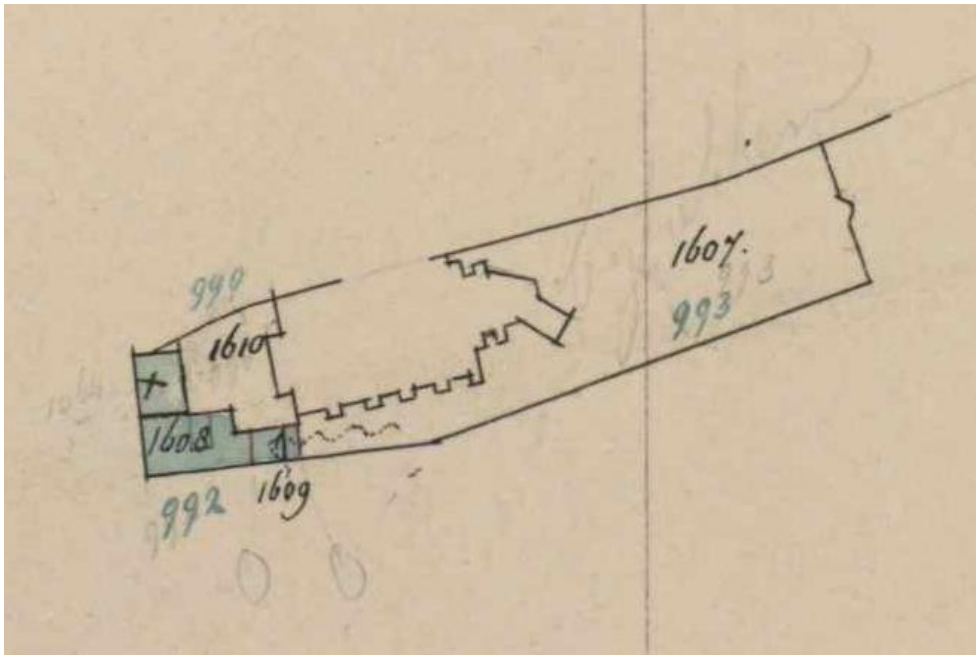
nieuwe schoolgebouw bleef tot 1882 in gebruik. Op de kadastrale kaart uit 1857 lijkt het oude schoolgebouw vóór de kerk, gesloopt te zijn. Aanwijzing hiervoor is niet alleen dat het gebouw niet is getekend (de kerk is immers ook niet afgebeeld), maar ook het gegeven dat het terrein voor de kerk een nieuw perceelnummer heeft gekregen, en dus in omvang gewijzigd moet zijn. Toch lijkt er wat anders te hebben gespeeld. Het oude schoolgebouwtje wordt namelijk op een latere hulpkaart, een kaart naar opmeting in 1880, nog getekend wanneer er aan de oostzijde een brandspuithuisje wordt gebouwd (informatie uit veldtekening, oprichting brandspuithuisje). Het zou ook kunnen dat er een nieuw bouwdeel is weergegeven, op de plaats waar vroeger de school stond (bijvoorbeeld uitbreiding van de pastorie).

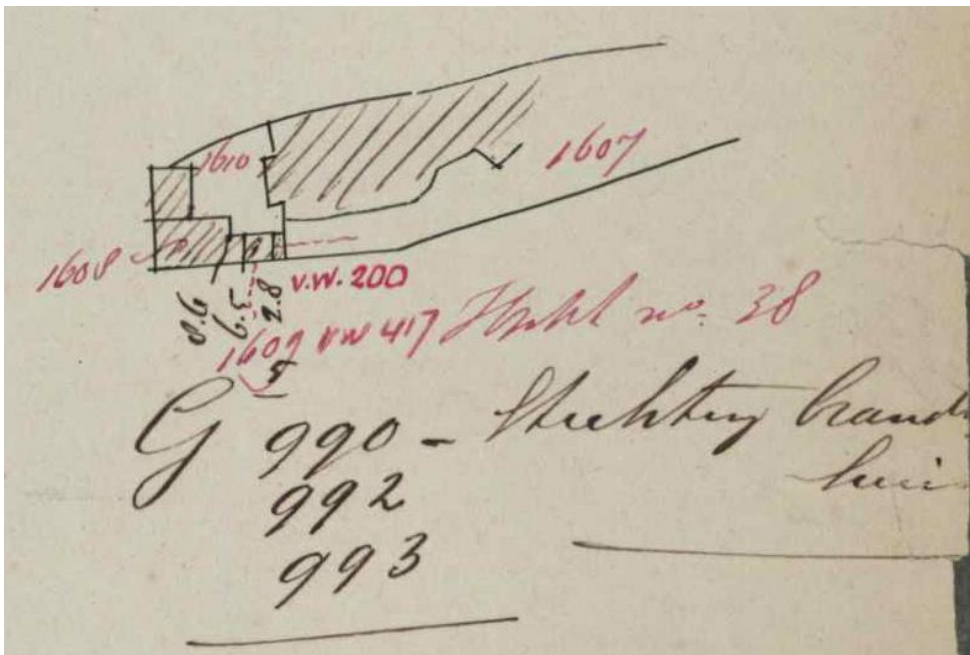
Links in dit beeld het schoolgebouw uit 1857. Het gebouw verloor de oorspronkelijke functie in 1882, toen er een nieuwe school elders in het dorp werd gebouwd. [Archief Well, alle historie over het dorp Well Limburg](#)

3.4 Kaartmateriaal uit 1880-1881

De kadastrale hulpkaart uit 1881 (meting 1880) toont bebouwing op de plaats van het vroegst bekende schoolgebouw in Well. Perceelnummer 992, in 1853 toegekend, wordt opgedeeld in percelen 1608 en 1609. Dat laatste nummer hoort bij het brandspuithuisje dat bij de kerk wordt gebouwd. Net zo goed als een school en een pastorie nabij de kerk waren gebouwd, is het ook gebruikelijk om blusmiddelen nabij de kerk op de slaan. De kerk stond meestal centraal en in de kerk waren de meeste kostbaarheden in het dorp te vinden. Op de kaart uit 1881 is ook te zien dat het grondplan van de opstal tegen de kapelanj ten opzichte van oudere weergaven in 1821 en 1853, enigszins is veranderd.

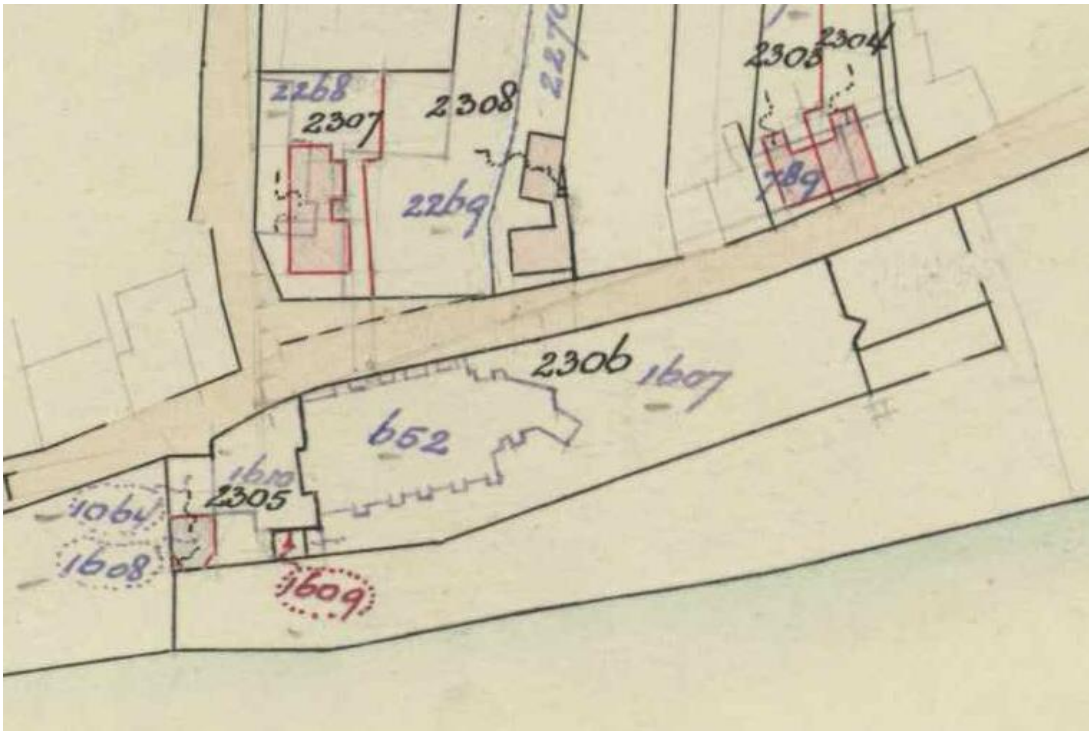
De kadastrale hulpkkaart uit 1881 die gemaakt is ten behoeve van het gebouwde brandspuithuisje. Kadaster.nl.

De kadastrale veldkaart uit 1880 die gemaakt is ten behoeve van het gebouwde brandspuithuisje. Kadaster.nl.

3.5 Twintigste-eeuws kadastraal kaartmateriaal

Er zijn geen kadastrale kaarten bekend uit de eerste helft van de twintigste eeuw, waaruit voorzichtig kan worden opgemaakt dat er in deze tijd niets veranderde aan de omgang van het gebouwde en er geen overdracht van eigendom plaatsvond. Der voorzichtigheid is geboden, omdat de toevoeging van een entreeportaal tegen de voorgevel/toren van de kerk in deze periode, bijvoorbeeld niet in kadastrale kaarten is gedocumenteerd. De eerste naoorlogse kadastrale kaart is van 1951. De kaart toont weinig met betrekking tot het kerkhof. Alleen de oostelijke eindmuur is getekend, inclusief het uitspringende nisje dat in 1853 al op kaart is te zien.

De kadastrale hulpkaart uit 1960 die gemaakt is ten behoeve van het gebouwde brandspuithuisje. Kadaster.nl.

Loopgraven langs de Maas in oktober 1944. [Dotka Originals | Luchtfoto's en kaarten \(dotkadata.com\)](http://dotkaoriginals.com)

Tijdens de oorlog worden langs de Maas loopgraven aangelegd. Dit wordt gedaan door de bezetters, in september en oktober 1944. Deze loopgraven zijn bekend van een luchtfoto. De loopgraven zijn op die foto te zien in het voorland tussen waterlijn en het kerkhof. De afstand tussen muur en loopgraven is zo op het oog gelijk aan de afstand tussen de loopgraven en de waterlijn. Naar schatting liggen de punten van het loopgraventracé op ongeveer 1,5 meter van de kerkhofmuur af.

In 1944 wordt de kerk (en het dorp) onder vuur genomen door de geallieerden om op die manier een uitkijkpunt (de kerktoren) voor de bezetters te vernietigen. Het kost wat moeite, maar uiteindelijk wordt de kerktoren uit 1869 finaal kapot geschoten. Delen van de kerkhofmuur raken hierbij beschadigd. Na de beschietingen wordt het puin geruimd, maar de kerk- en pastorie ruïne worden

niet meteen gesloopt. Dat gebeurt pas in de loop van de jaren vijftig. Dit verklaart mede waarop de eerste naoorlogse kadastrale kaart met veranderingen uit 1960 stamt. De bijbehorende veldtekening maakt melding van sloping van het grootste deel van de gebouwrestanten (fundamenten van de kerk blijven bestaan, alsmede een grafkelder onder het koorrestant). Op de kaart uit 1960 is ook een nieuw gebouw verzezen, de huidige Sint Vituskapel, naar ontwerp van Jan Ramaekers. Dat het een nieuw gebouw betreft, blijkt onder andere uit de arcering.

Aardig aan de huidige kadastrale situatie, is dat perceel 1609, dat ontstond na de bouw van het brandspuithuisje in 1880, tegenwoordig nog bestaat. De grond waar het brandspuithuisje werd gebouwd, is bij het kerkhof getrokken (vermoedelijk ten behoeve van vrije toegankelijkheid, zonder gebruik te hoeven maken van de trap).

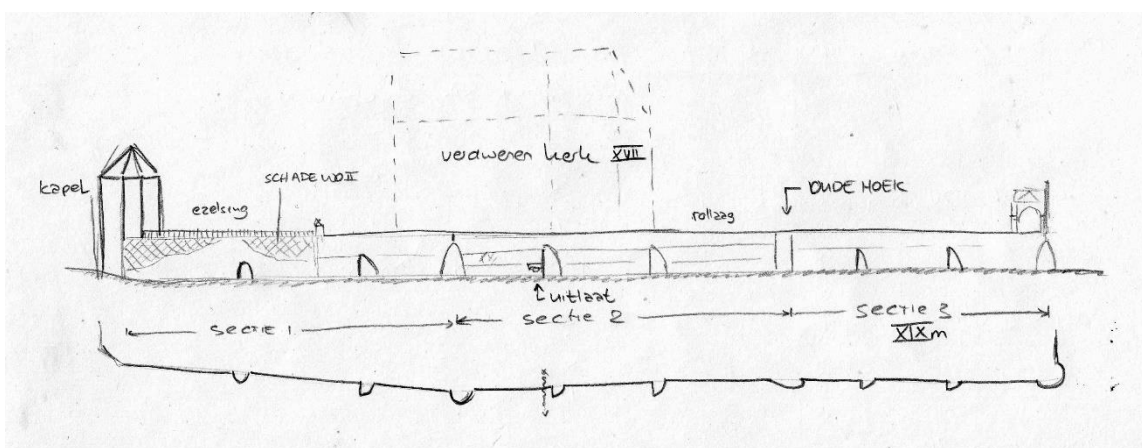
4 De verkenning

4.1 De muur aan de rivierzijde

Tijdens de eerste verkenning van de muur is zowel aandacht besteed aan het tracé van de muur als aan de opbouw ervan. In het tracé van muur aan de zijde van de Maas, zijn als het ware drie secties te onderscheiden. Van west naar oost gaat het om de sectie vanaf de wederopbouwkapel tot aan een knik die op de kadastrale kaart al is te zien. Daarop volgt een tweede sectie vanaf deze knik tot aan de voormalige overhoekse steunbeer, het oosteinde van de kerkhofmuur zoals is weergegeven op de oudste kadastrale weergave van de muur. De derde en meest oostelijke sectie is betrekkelijk eenvoudig te duiden als uitbreiding van de muur, aan de hand van kadastrale hulpkaart in 1853 te dateren.

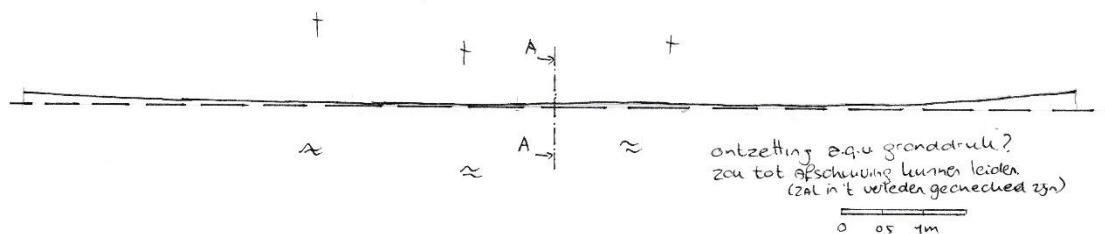
Secties weergegeven op de AHK. AHK.nl.

Schematische weergave van de muur aan de Maaszijde. Horizontale lijnen zijn ophogings- of herstelfasen. Vrijwel zeker is het oudste metselwerk in sectie 2 te vinden. Daar ook een wateruitlaat.

Tijdens het veldwerk zijn hypotheses opgesteld in een poging om helder te krijgen wat de reden kan zijn van de knik in het tracé van de oudste twee muursecties. Uiteindelijk werden twee hypotheses plausibel geacht: er is sprake van een verschil in bouwtijd óf men heeft met het uitzetten van de muur rekening gehouden met bestaande structuren en het muurtracé daarop aangepast. Kijkend naar de kadastrale minuut, valt op dat het tracé van de muur in zekere zin de oever van de rivier volgt. Ter hoogte van de kapellerij en de aanlegplaats van het veer, is het voorland op het smalst en is de rivieroever vrijwel perfect oost-west georiënteerd. Ter hoogte van de kerk wijkt de oeverlijn licht af in noordelijke richting. Mochten de oudste twee secties in één bouwcampagne tot stand zijn gebracht, dan kan dit een goede verklaring zijn voor de knik in het muurtracé. Dit sluit echter de tweede hypothese niet uit. Er kan immers nog steeds sprake zijn van een faseverschil. Ook tijdens een uitbreidingsfase kan besloten zijn om op grond van karakteristieken van het direct aangrenzende landschap, een knik in de muur te realiseren. Sterker nog; bij uitbreiding in westelijke richting, is een knik in dat geval onontkoombaar.

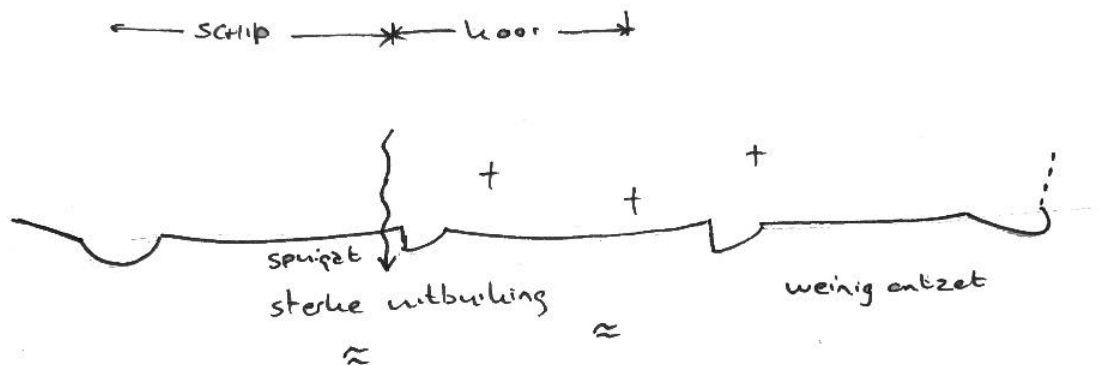
Dit roept de vraag op welke verschillen er bestaan tussen de opbouw en het metselwerk van de oudste muursecties (secties één en twee). Wat bij analyse van het tracé van de muursecties direct opvalt, is dat de steunberen/ijsbrekers van sectie één aanmerkelijk dichter opeen staan dan dat bij muursectie twee het geval is. Ongeveer zeven meter tegenover ruim twaalf meter (de muursectie uit 1853 heeft overigens de steunberen/ijsbrekers weer ongeveer zeven meter uit elkaar). Een ander groot verschil tussen de beide oudste muursecties, is dat we in het onderste deel van de tweede sectie muurwerk zien dat het muurwerk overduidelijk tussen de steunberen/ijsbrekers uitbuikt. Tussen twee steunberen/ijsbrekers (de meest linkse) is dat uitbuiken van het tracé globaal ingemeten door een meetlint voor de muur te spannen en de afstand tussen lint en metselwerk te meten. Over een lengte van 12,8 meter, buikt de muur in het midden zo'n zestien centimeter uit, aan de zijde van de rivier. Bouwkundig zijn er geen argumenten te verzinnen om een keermuur aan de waterzijde op deze manier uit te zetten. Het uitbuiken heeft geen functie in geval van hoog water vanwege de constante gronddruk achter de muur. Sterker nog: de vorm is ongunstig voor het compenseren van die genoemde gronddruk. Als er bij het optrekken van de muur sprake is geweest van het afwijken van de lijn, dan zou de vorm niet bol, maar hol zijn (vanaf rivierzijde beschouwd).

Uitbuiking van het onderste deel (boven maaiveld) van de muur van sectie 2. Deze documentatie betreft het muurgedeelte tussen de twee meest westelijke steunberen/ijsbrekers.

De meest waarschijnlijke verklaring voor één en ander, is dat de gebogen vlakken het gevolg zijn van het effect van gronddruk. Kerk en kerkhof zijn tot stand gebracht op een op natuurlijke wijze ontstane hoogte. De oudste, middeleeuwse kerk(en) die hier gebouwd moet(en) zijn, zullen misschien nog gebouwd kunnen zijn op een vlakke top, maar zeker bij de latere kerkgebouwen zal er eerst een terras gecreëerd moeten zijn. Dat deed men door het optrekken van een keermuur en door tegen die keermuur grond op te werpen, net zolang tot er een voor bouw en kerkhofinrichting geschikt vlak was ontstaan. De grond zorgde ook voor tegendruk op momenten van hoogwater. De opgebrachte grond zal zich anders hebben gedragen dan de natuurlijke ondergrond en bouwactiviteiten (toevoegen zijbeuken) en toevoeging van gewicht (stenen massa) kunnen als gevolg hebben gehad dat de muur midden tussen de steunberen/ijsbrekers naar buiten werd gedrukt. Kritische kanttekening die bij deze redenering geplaatst dient te worden, is dat die gronddruk op de

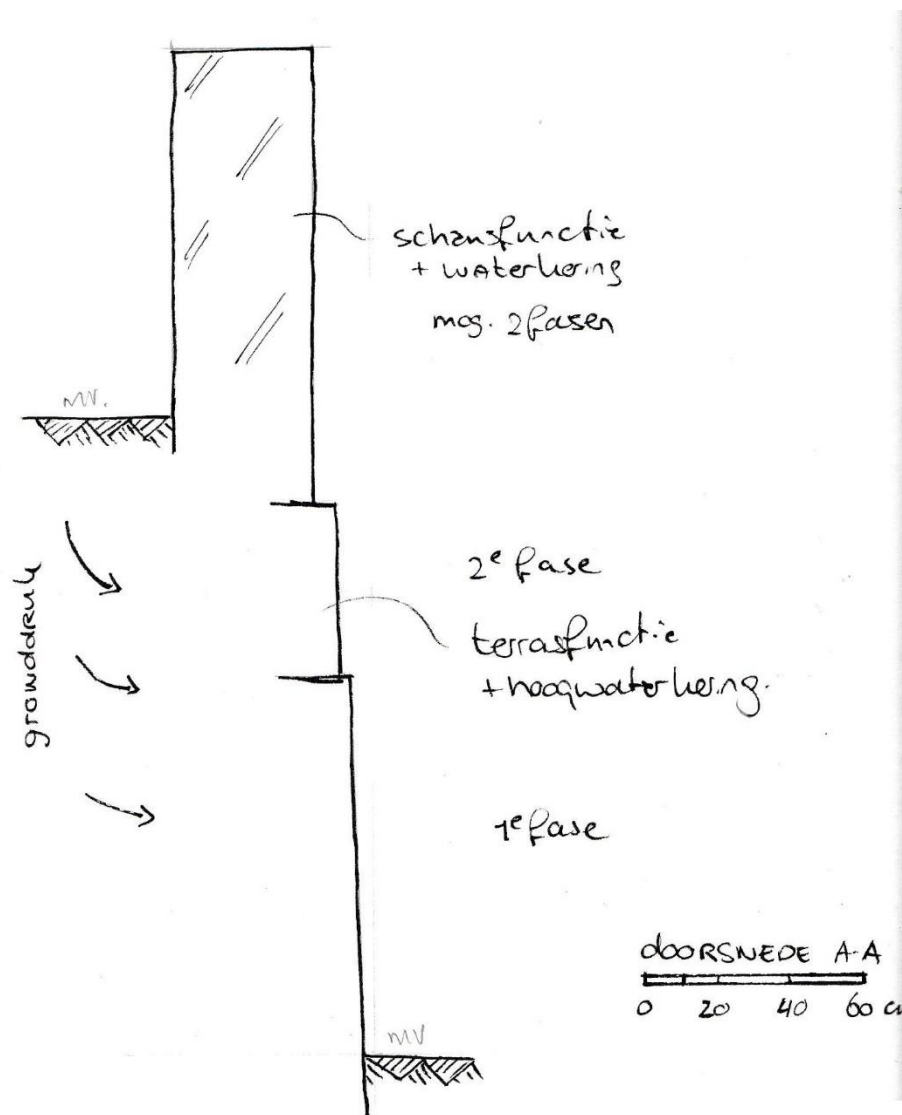
steunberen/ijsbrekers geen enkel effect gehad lijkt te hebben. Dit effect is in ieder geval niet waarneembaar, wat niet betekent dat het niet bestaat, een beer reageert immers anders op zettingen dan een muurlengte tussen beren. Dat is denkbaar, bijvoorbeeld wanneer de steunberen/ijsbrekers een sterke verankering hebben door middel van trekankers of iets dergelijks; bij de overhoekse steunbeer/ijsbreker waarop in 1853 de muur van de uitbreiding van het kerkhof werd aangesloten zijn ankers te zien. In andere steunberen/ijsbrekers kunnen knopen en schieters van verankeringen zijn ingemetseld.

Uitbuiking van de tweede muursectie geschematiseerd en versterkt weergegeven in een schets.

Een bijzonder aspect van de tweede muursectie, is de aanwezigheid van een uitkragend stuk natuursteen met daaronder een in baksteen uitgevoerde dichtzetting. Het leidt voor ons weinig twijfel dat het hier gaat om een voormalige waterdoorvoer. Meest waarschijnlijk werd het hemelwater dat op het dak van de kerk neerdaalde, via de waterdoorvoer naar de Maas geleid. Die aanname lijken we te kunnen stelen, doordat de doorvoer exact in lijn ligt met de overgang tussen schip en koor (de aangewezen plek om hemelwater van de daken van deze bouwdelen samen te brengen en af te voeren). Interessant is ook, dat de doorvoer aansluitend op één van de steunberen/ijsbrekers is gesitueerd. Dit kan voordelen hebben in geval van hoog water, omdat vuil in de rivier zich op die manier niet kan ophopen en voor een verstopping van de waterdoorvoer kan zorgen. Het lijkt er dus op, dat de steunbeer er al was op het moment dat de waterdoorvoer werd gemaakt óf dat beide tot oorspronkelijke onderdelen van de muur dienen te worden gerekend.

Zoals reeds gesteld, is het meer dan opvallend dat de uitbuiking van het vlak niet is te zien in de meest westelijke, eerste sectie van de muur. Hierin kunnen we de aanwijzing van een faseringsverschil zien. Daarbij mag er dan vanuit worden gegaan dat de meest westelijke, eerste sectie van de muur jonger is dan de tweede sectie. Zeker wanneer we in het oudste deel van de muur een middeleeuwse oorsprong zouden willen zien, is een verlenging van de keermuur niet ondenkbaar, bijvoorbeeld op het moment dat een kapel een schip kreeg, of de lengte van het schip werd vergroot door aan de voorkant van de kerk een stuk aan te bouwen. Evengoed is het echter denkbaar dat secties één en twee eenzelfde oorsprong in tijd hebben, maar dat de eerste sectie (bijvoorbeeld door te sterke uitbuiking) in het verleden een keer is vernieuwd (waarop een verschil in lagenmaat ook zou kunnen wijzen). Dit is een vraag die vermoedelijk wel kan worden beantwoord wanneer archeologen de fundamenten van de muursecties blootleggen.

Dwarsdoorsnede over muursectie 1, ter hoogte van het voormalige schip, midden tussen de ijsbrekers. Het muurwerk zal vrijwel zeker nog meters de grond/het talud ingaan en versnijden tot een brede voet.

In de middensectie van de muur is er, mede vanwege de uitbuiking, in de opstand een duidelijke fasering vast te stellen, namelijk in de vorm van twee horizontale bouwnaden/versnijdingen. Het deel van de muur van maaiveld tot aan de onderste versnijding, ongeveer 1 meter daarboven, is opzettelijk ongeveer 6 centimeter uit het lood opgetrokken. Dit deed men ook omdat dit werd gezien als bevorderlijk voor het keren van de gronddruk van kerkhof en kerkterrein. De ongeveer een halve meter hoge strook metselwerk hierboven, is duidelijk van latere tijd. Het is niet meer vast te stellen of de uitbuiking van deze strook metselwerk door zetting komt, of dat men bij het metselen de lijn van het onderliggende, uitbuikende metselwerk heeft gevolgd. Deze strook metselwerk staat ongeveer 5 centimeter uit het lood. Het maaiveldniveau van de huidige kerkhof ligt ongeveer twintig centimeter boven de top van dit metselwerk. We weten echter niet of dit muurwerk aanvankelijk hoger opgetrokken is geweest en gedeeltelijk gesloopt is om de huidige borstwering (het bovenste deel van de muur) te kunnen maken. Dit bovenste deel, met meer paarse steen, is in vergelijking in een veel regelmatig verband gemetseld (koppen- en strekkenlagen) en is strak in het lood gestapeld. Het lijkt er op dat de bovenste lagen metselwerk van de borstwering net na de Tweede Wereldoorlog opnieuw zijn gemaakt, maar te bewijzen valt dat vooralsnog niet.

4.2 De muur aan de rivierzijde, muursectie één

Dat de eerste muursectie in de oorlog veel te lijden heeft gehad, was al wel bekend, onder andere vanwege foto's die deze schade (als bijvangst) in beeld brengen. Dat er aan deze sectie van de muur veel is gesleuteld, is ook wel te zien wanneer we het hoofd tegen de muur leggen en de blik over het metselwerk laten gaan. De overgang van oud werk op herstelwerk tekent zich vooral goed af in de vorm van golfpatronen in de lintvoegen van het metselwerk. Als voorbeeld kan gewezen worden op het metselwerk direct links van beide steunberen/ijsbrekers. Ook aan de kerkhofzijde van de muur is al wel snel duidelijk dat er na de oorlog veel metselwerk vernieuwd moet zijn. Hier voor zijn niet bouwsporen, maar juist het ontbreken daarvan, een belangrijke aanwijzing. Zo zien we in de muur boven maaiveldniveau helemaal niets van het huis en het brandspuithuisje dat hier tot aan de oorlogsverwoesting hebben gestaan. Het toont aan dat het bovenste deel van de muur, globaal het metselwerk boven de top van de steunberen/ijsbrekers, na de oorlogsverwoesting in het geheel vernieuwd moet zijn.

Kijken we naar het metselwerk aan de rivierzijde boven het huidige maaiveldniveau, dan zien we daar oranjekleurige bakstenen, gemetseld in een onregelmatig verband van koppen- en strekkenlagen. In het vlak zijn ook de nodige gebroken bakstenen aanwezig, wat een aanwijzing kan zijn dat het bouw materiaal hier is hergebruikt. De steenformaten zijn bepaald op 25/26 x 10,5/12 x 6/7 centimeter met een tienlagenmaat van 77-78 centimeter. In de tweede muursectie zijn gemiddeld iets grotere bakstenen verwerkt én is ook een iets grotere tienlagenmaat gemeten, wat zou kunnen wijzen op een verschil in bouw tijd. Voorzichtigheid is hier echter geboden, gelet op het veronderstelde hergebruik van materiaal (er kunnen in één fase meerdere partijen bakstenen zijn (her)gebruikt).

Muursectie één in westelijke richting. Lange tijd vormde de muur de basis voor de kapelanie, het schoolgebouw (annex gemeentehuis) en een brandspuithuisje. Van deze gebouwen zijn bovengronds geen restanten meer te zien.

Doordat een vrij groot deel van de muur hersteld is, is bij muursectie één niet meteen duidelijk of er sprake is van horizontale bouwnaden, zoals bij muursectie twee het geval is. Het lijkt er wel op dat

beide muursecties een vergelijkbare opbouw kennen in drie fasen. Het oudste metselwerk, met meer oranje-keurige baksteen is uit het lood opgetrokken, zoals gebruikelijk bij grond- en waterkerende muren, en reikt ongeveer tot aan de bovenzijde van de linker steunbeer. Daarop lijkt met beduidend meer rode baksteen te zijn gemetseld, een laag of vijf à zes hoog.

Muursectie één is meer dan de overige muursecties een lappendeken van (herstel)metselwerk. De muur gaat over van een afdekking met ezelsrug naar een afdekking met rollaag, ter plaatse van de huidige entree tot het kerkhof. In 1881 werd hier nog een brandspuithuisje tegen de muur tot stand gebracht (direct links van de opstand).

Vooroorlogse opname waarop de bebouwing op en tegen de muur nog is te zien. Op deze foto komen grafkruizen boven de muur uit. [Archief Well, alle historie over het dorp Well Limburg](#)

Opname uit 1933 waarop de eerste muursectie geheel links nog een derde, thans niet meer bestaande, steunbeer lijkt te hebben. [Archief Well, alle historie over het dorp Well Limburg](#)

Het bovenste, paarskleurige metselwerk op de foto links is vrijwel zeker de herstelling van de oorlogsschade uit 1944 die we zien op de foto rechts. [Archief Well, alle historie over het dorp Well Limburg](#)

De muur is voorzien van twee steunberen/ijsbrekers. Hierbij valt op dat de steunberen/ijsbrekers onderling niet dezelfde grondvorm hebben. De rechter steunbeer heeft dezelfde vorm als de steunberen van muursectie twee. De steunbeer/ijsbreker is afgerond aan de westzijde, de kant waar het rivierwater vandaan komt. De vorm zal bevorderlijk zijn om bij hoogwater stuwung tegen de steunbeer zoveel mogelijk te voorkomen. Aan de andere zijde is voor een vlakke kant gekozen. Dat is verklaarbaar omdat een dergelijk vlak gemakkelijker in verband met de muur kon worden gemetseld en op die manier voor een veel sterkere verankering van steunbeer met muur kon zorgen.

De schuimte van de steunbeer is plat gemetseld. Er zijn geen vlechtingen toegepast, zoals bij de steunberen/ijsbreker in muursectie twee het geval is. Dit lijkt een aanwijzing te zijn dat er sprake is van een faseverschil tussen de steunberen/ijsbrekers en mogelijk ook tussen de muursecties één en twee.

Het principe van de asymmetrische grondvorm is bij de linker steunbeer/ijsbreker niet toegepast én dat roept vragen op. Zijn beide steunberen/ijsbrekers misschien niet in één fase gemetseld (denk ook aan vernieuwing)? Kon hier een vlak achterwege worden gelaten omdat de steunbeer/ijsbreker links enigszins beschermt is door situering op afstand van de knik in de keer muur?

Op deze opname uit 1945 is de oorlogsschade aan muursectie één te zien, alsmede het restant van de gebombardeerde kerktoeren. Aftekening in het metselwerk zou kunnen zijn van een afgescheurde steunbeer, al zou men denken dat in dat geval een kegelvorm zou zijn te zien. [Archief Well, alle historie over het dorp Well Limburg](#)

De overgang van het uit het lood gemetselde grond- en waterkerende deel van de muur en de opstand rondom het kerkhof, is duidelijk waarneembaar in muursectie één. De steunberenlijksbrekers ogen betrekkelijk klein, wat mede is bepaald doordat het maaiveldniveau hier relatief hoog is.

Bovenaanzicht van de linker steunbeer, die in tegenstelling tot vergelijkbare steunberenlijksbrekers, een vlakke zijde ontbeert.

De rechter steunbeer van muursectie één wijkt in grondvorm af van de linker steunbeer in deze muursectie en in detaillering van de steunberenlijsbrekers van muursectie twee, waar vlechtingen zijn uitgevoerd.

Bovenaanzicht van de rechter steunbeer van muursectie één.

4.3 De muur aan de rivierzijde, muursectie twee

Tijdens uitvoering van het veldwerk, ontstond het idee dat muursectie twee het oudst bovengronds nog aanwezige deel van de kerkhofmuur is. Deze muur heeft een lengte van ongeveer 42 meter en torent over de gehele lengte zo'n 2,7 meter boven het huidige maaiveldniveau aan de Maaszijde uit. De reden dat dit muurgedeelte als oudste sectie werd aangeduid, heeft te maken met de eerder genoemde uitbuiking van het deel van de muur tussen de (lage) steunberen/ijsbrekers. De muur is opgetrokken in wildverband. De muur is in verschillende fasen opgetrokken. Het oudste muurwerk bevindt zich uiteraard onderaan. Het gaat om een strook metselwerk van ongeveer een meter hoog, over de gehele lengte van de muur. In het zichtwerk zijn relatief weinig strekken zichtbaar. Het zijn voornamelijk koppen en gebroken bakstenen die we zien. Dit houdt in dat de (zichtzijde van de) muur vermoedelijk is gemetseld met bakstenen die van sloop afkomstig zijn. De herkomst van dit materiaal is onduidelijk. Als we de fantasie de vrije loop laten, dan kunnen we de suggestie opwerpen dat het materiaal is van de kerk die in de zestiende eeuw door de Spanjaarden zou zijn verwoest. Feit is dat de herkomst en de ouderdom van het materiaal niet zijn te bepalen. Het is niet uit te sluiten dat er sprake is van een klampmuur tegen een nog oudere muur (al achten we, mede op grond van het uitbuiken en het ontbreken van ankers, die kans klein). Het onderste deel van de muur is zo'n 4 à 5 graden uit het lood opgetrokken, wat gebruikelijk is bij muren met een grondkerende functie.

Muursectie twee gezien in noordoostelijke richting. De boom bevindt zich ongeveer ter hoogte van het gesloopte koor van de kerk.

De bakstenen die zijn gebruikt, zijn redelijk fors. De formaten zijn in ieder geval groter dan het materiaal dat in 1853 werd gebruikt bij de uitbreiding van het kerkhof en de verlenging van de muur met de derde muursectie. Strecken meten 26-28 centimeter, koppen 11,5-13 centimeter en de bakstenen zijn 5,5 tot 7 centimeter dik. Die dikte is er mede oorzaak van dat de tienlagenmaat die hier is vastgesteld, 80 tot 81 centimeter bedraagt. In de meeste Nederlandse provincies leidt dat vrijwel direct tot groot enthousiasme, omdat die steenformaten hoofdzakelijk in de veertiende eeuw werden toegepast. In de provincie Limburg echter bleef het baksteenformaat gedurende vele eeuwen vrijwel ongewijzigd. Dateren is met andere woorden een lastige opgave, temeer omdat het

er op lijkt dat de gebruikte bakstenen in een eerdere context toegepast lijken te zijn (hergebruik dus). De steen- en tienlagenmaten zeggen misschien wel wat over de ouderdom van de steen, maar nog niet per definitie over de ouderdom van de muur waarin zij nu verwerkt zijn. Desondanks en zonder duidelijke onderbouwing te kunnen geven, waren de drie bouwhistorici van BAAC van mening dat een vijftiende- of zestiende-eeuwse oorsprong van dit muurwerk zeker niet is uit te sluiten. Er wordt in ieder geval rekening mee gehouden dat dit deel van de muur al overeind stond in de tijd dat het koor van de in 1944 verwoeste kerk zou zijn gebouwd (1607).

Deel van de muur, waarin ten minste twee min of meer horizontale bouwnaden zijn te ontdekken.

Deel van de muur, waarin ten minste twee min of meer horizontale bouwnaden zijn te ontdekken. Nabij de steunbeer is vrij goed te zien dat het onderste deel van de muur uitbuikt.

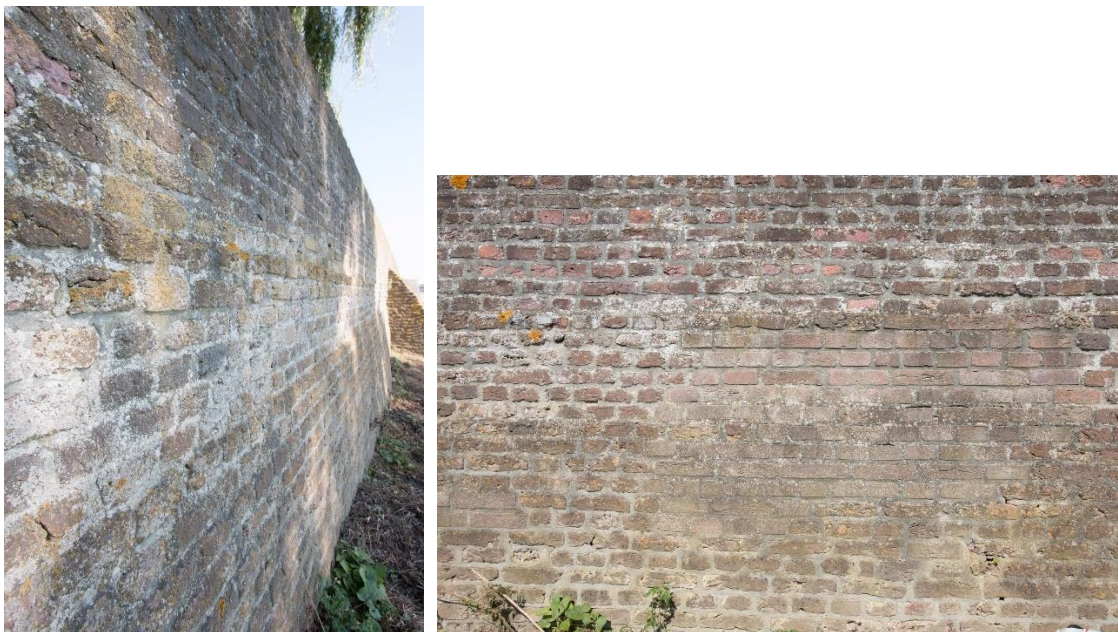

Staande op de muur, zijn de versnijdingen in beeld te brengen.

Het metselwerk reikt tot ongeveer een meter boven het huidige maaiveldniveau aan de Maaszijde en gaat over in een circa een halve meter hoge strook muurwerk, waarbij opvalt dat dit muurwerk in het vlak enkele centimeters terugspringt. Dat is nogal eigenaardig, zelfs wanneer we er rekening mee houden dat de muur aan de rivierzijde geen representatieve functie heeft gehad. Een bevredigende verklaring voor de versnijding in het vlak, is vooralsnog niet te geven. Wellicht is er overhands gemetseld en zette de metselaar zijn werk uit vanaf de kerkhofzijde van de muur.⁹ Wat deze halve meter hoge strook metselwerk gemeen heeft met het metselwerk daaronder, is dat het muurwerk uitbuikt en uit het lood is uitgezet. Wij gaan er inmiddels vanuit dat dat het uitbuiken een kenmerk is dat het gevolg is van gronddruk en wijst op een hoge(re) ouderdom. Een overeenkomst tussen de muurdelen is ook dat er in beide situaties in wildverband is gemetseld en dat er opvallend weinig strekken in het vlak zijn verwerkt. De bakstenen die in de tweede strook metselwerk zijn verwerkt, zijn qua afmetingen niet heel anders. De stenen meten 26/28 x 12/12,5 x 6 centimeter, zoals gesteld met relatief weinig strekken en in wildverband gemetseld. De tienlagenmaat is niet te bepalen, omdat het metselwerk hier minder dan 10 lagen hoog is opgetrokken. De vijflagenmaat bedraagt 39 centimeter, wat betekent dat tien lagen iets minder dan circa 78 centimeter hoogte gehad zullen hebben, duidelijk minder dan bij het metselwerk daaronder. De partij bakstenen die is gebruikt, verschilt qua kleur en textuur van het onderste metselwerk, waardoor het aannemelijk is dat we hier van doen hebben met een ophogingsfase van de muur. In theorie zou hier ook sprake kunnen zijn van één bouwfase, in welk geval er geen verschillen zullen bestaan in de metselmortel die is toegepast. Het feit dat er sprake is van een versnijding, maakt dit echter hoogst onwaarschijnlijk. Wanneer we uitgaan van een faseverschil, dan dient zich echter wel de vraag aan hoe dat is te verenigen met de buitenmuurse steunberen/ijsbnrekers die tot boven het uitbuikende metselwerk zijn doorgezet (hier is een faseverschil niet direct afleesbaar). Ook is het een interessante vraag of de tweede strook metselwerk van oudsher een halve meter hoog is geweest óf dat het metselwerk oorspronkelijk hoger is opgetrokken.

⁹ Erg logisch is dat niet, omdat de metselaar in dat geval aan de rivierzijde van de muur begonnen zal zijn met het plaatsen van bakstenen.

De bovenste 1,2 meter van de muur ontbeert een uitbuiking. Dat is logisch in de zin dat dit deel van de muur niet als grondkering heeft gediend. Het wijst echter ook overduidelijk op een faseverschil. Dit deel van de muur kan immers niet kaarsrecht blijven wanneer het muurwerk daaronder sterk uitbuikt. Het verschil in bouwtijd is ook wel terug te zien in het materiaalgebruik, met name door kleurverschil. Qua afmetingen verschillende bakstenen weinig van het muurwerk eronder. De steenformaten bedragen 25,5/27 x 11/13 x 5/6 centimeter met een tienlagenmaat van 79 centimeter. Dit deel van de muur heeft de functie van schansmuur (omheining begraafplaats). Er is aan de rivierzijde in een losjes kruisverband / wildverband gemetseld, maar anders dan in het muurwerk eronder, worden koppen- en strekkenlagen vrij netjes afgewisseld (al zijn er wel twee keer gestapelde koppenlagen te zien). Bij het optrekken van dit deel van de muur is aan de kerkhofzijde meer moeite gedaan om te komen tot een strak metselverband.

Links nogmaals de versnijdingen en de fasering in het opgaande metselwerk. Op de foto rechts is met machinaal gevormde bakstenen een herstelling ingeboet.

Het rechterdeel van deze muursectie verschilt wat van het linkerdeel en het middendeel. Zo is de uitbuiking van het rechterdeel van de muur veel minder sterk en zijn in het opgaande werk wel drie fasen metselwerk te onderscheiden, zij het lastig. Metselwerk in wildverband en met weinig strekken (26/28 x 11,5/13 x 5,5/7 centimeter, tienlagenmaat 81 centimeter) gaat hier over in een circa halve meter hoog grondmuurwerk, gevolgd door de schansmuur die om het kerkhof is opgetrokken (24/25 x 5,5/6 x 10,5/12 centimeter en een tienlagen maat van 76 centimeter). Er is van een strakke overgang van de bovenste delen van het muurwerk echter minder sterk sprake. Bij sommige delen lijkt de middelste zone zelfs niet (meer) bestaand. Wellicht zien we hier een verder onbekende herstelfase uit de tijd dat de voormalige hoek van de kerkhofmuur als zodanig functioneerde.

Dat het rechterdeel van de tweede muursectie verschilt van het deel links daarvan, is een interessant gegeven wanneer we er vanuit gaan dat de zetting het gevolg is van (toename van) gronddruk. Het rechterdeel van de muur steekt namelijk voorbij aan het kerkgebouw. Het is dus zeer goed mogelijk dat bouwactiviteiten aan de kerk (we kunnen daarbij denken aan herbouw, aan uitbouw of aan de realisatie van zijbeuken tussen 1739 en 1821) in combinatie met mogelijk ophoging van het kerkhof met grond erin, hebben geresulteerd in een toenemende gronddruk, waardoor het uitbuikende patroon ontstond.

Het rechterdeel van de tweede muursectie buikt veel minder uit, mogelijk omdat dit deel van de muur langs het vroegere kerkgebouw doorsteekt.

In het rechterdeel van de tweede sectie is de horizontale geleding minder regelmatig. Ook hier enkele plukjes recent inboetwerk.

Door digitaal contrast te versterken, is het kleurverschil in de muur te benadrukken.

De tweede muursectie heeft links, waar de muur knikt en er mogelijk sprake is van een faseverschil, een forse in frontaanzicht honingkorfachtige steunbeer en rechts een steunbeer waarvan duidelijk is dat deze tot 1853 de hoekversteving van de muur om het kerkhof vormde. Beide steunberen/ijsbrekers zijn tot nagenoeg volledige hoogte van de muur opgetrokken.

De linker steunbeer heeft, ook in vergelijking met de overige steunberen, een opvallende onregelmatige vorm, zowel in grondplan als in aanzicht. De hoofdvorm is te verklaren vanuit het voorkomen van stuwning in geval van hoogwater. Met name in de wintermaanden komt hoogwater regelmatig voor. In het verleden, toen de Maas minder snel stroomde en minder vervuiling kende, vormden ijsschotsen in het water ook een bedreiging. De huidige vorm van de steunbeer is echter dermate onregelmatig, dat wij het uitgesloten achten dat de steunbeer in de huidige vorm in één fase tot stand is gebracht. De steunbeer lijkt in twee fasen te zijn opgehoogd. Bewijs hiervoor is niet te geven. De aansluiting van het metselwerk van de beer op de muur vertelt vooralsnog niet zo veel. De vorm van de beer maakt het lastig/ondoenlijk om de beer geheel in verband met de muur te metselen en daarbij is de aansluiting ook nog eens goeddeels verborgen door portlandcement die in de loop van de twintigste eeuw is aangebracht. Aan de baksteenformaten hebben we hier ook uitermate weinig. Door de vorm is het logisch dat er nauwelijks strekken zijn te zien en dat dikkere stenen onderin en dunnere stenen bovenin zijn toegepast. De omvang en hoogte van de beer kan deels worden verklaard uit het gegeven dat deze beer zich bevindt op een knik in de muur. We moeten er echter ook bedacht op zijn dat deze beer in het verleden wellicht een hoekbeer is geweest. Van de twee andere groot uitgevoerde steunberen/ijsbrekers tegen de muur kan dat laatste namelijk worden bewezen. Kanttekening die hierbij geplaatst moet worden, is dat de vorm van de beer links, niet sterk overeenkomt met de hoekbeer die op de kadastrale hulpkaart uit 1853 is te zien.

De steunbeer links is opvallend groot en opvallend onregelmatig van vorm. Mogelijk betreft het een oude hoekbeer.

De steunbeer van bovenaf gezien. Ook hier valt de onregelmatigheid van met name de top op.

De rechter steunbeer in de tweede muursectie is een ware tegenhanger van de linker. De vorm van de steunbeer is zeer regelmatig, al moet gezegd dat ook hier sprake lijkt te zijn van een faseverschil. Dat valt het beste op wanneer we schuin van bovenaf op de beer kijken. De onderste meter hoogte heeft een duidelijke bolling, die bij het bovenste deel niet aanwezig is. Dit deel, met verankering, is veel rechter gemetseld. Ten aanzien van het bovenste deel van de steunbeer valt ook het gebruik van ijzeren (trek)ankers op. We zien onder een knoop van een anker waarvan de horizontale schieter is verdwenen. Daarboven is een anker intact, inclusief schieter, hier verticaal gericht. Er moet een reden

zijn dat dit de enige beer met ankers is, waarbij de meest voor de hand liggende de voormalige functie als hoekbeer is. De ankers zijn op foto's uit de vroege twintigste eeuw te zien.

De steunbeer die tot de uitbreiding van het kerkhof in 1853 de hoek van de muur versterkte. De beer is tot vrijwel volledige muurhoogte opgetrokken, waarbij het bovenste deel uit een latere fase lijkt te dateren (o.a. kleurverschil baksteen). Ter plaatse van de steunbeer is goed te zien dat het onderste deel van het muurwerk uit het lood staat.

De steunbeer van bovenaf gezien, 'druppelvormig', vrijwel zeker omdat deze ijsbreker tot 1853 op de hoek van het kerkhof was gesitueerd.

Dat de steunbeer in huidige toestand ten minste in twee fasen is opgetrokken, is vrij goed te zien wanneer schuin op de steunbeer wordt gekeken. Het bovenste deel is duidelijk in verband gemetseld met het bovenste deel van de muur. Voor het metselwerk daaronder is dit lastiger vast te stellen, maar het heeft er wel alle schijn van.

De twee tussenliggende steunberen/ijsbrekers zijn beduidend minder hoog en ook meer bescheiden in aanlegbreedte. Daarbij valt op dat de aanlegbreedte van beide beren onderling verschilt: 110 centimeter links, 150 centimeter rechts. Intrigerende vraag is of de steunberen/ijsbrekers van oudsher deel uitmaken van de muur of dat ze zijn toegevoegd nadat de muur als gevolg van toenemende (of constante) gronddruk naar buiten bolde. Het lijkt hier niet om toevoegingen te gaan. In dat geval mag namelijk verwacht worden dat de muur over de gehele lengte een gelijkmatige bolling zou hebben.

De steunberen/ijsbrekers hebben met de steunberen van de derde muursectie (uitbreiding 1853) de grondvorm en de hoogte gemeen. De grondvorm is bepaald om te voorkomen dat in geval van hoogwater stuwning bij de steunberen kon ontstaan. Aan de oostzijde, waar het water vandaan komt, zijn de steunberen/ijsbrekers in een boogvorm uitgezet, aan de westzijde staat het metselwerk haaks op de muur. Bij de linker van de twee steunberen is aan de westzijde sprake van een verbijzondering, in de vorm van een dichtgemetseld spuigat, dat onder een blok natuursteen is aangebracht. Vermoedelijk hebben we hier te maken met de oude afvoer van hemelwater dat op het dak van het kerkgebouw neerdaalde. Het lijkt dan ook geen toeval te zijn dat de afvoer zich bevindt ter hoogte van de overgang van schip op koor van de (verwoeste) kerk. Door de afvoer beschutting te geven van de steunbeer, kon worden voorkomen dat de afvoer bij hoog water verstopt kon raken door takken en rommel in het rivierwater. Kritische kanttekening is wel dat we ons moeilijk kunnen voorstellen hoe grote hoeveelheden regenwater op één punt op het terrein tussen rivier en keermuur konden worden uitgestort, zonder problemen door uitspoeling en dergelijk.

Een duidelijk verschil met de steunberen in de derde muursectie, is dat de steunberen/ijsbrekers van sectie twee geen vlechtingen hebben. Dit is een sterke aanwijzing voor een verschil in bouwtijd (al dient hier herstel als slag om de arm gehouden te worden).

De linker van de twee steunberenlijfsbrekers in vooraanzicht en overhoeks (met spuigat). Op de rechter opname is vrij duidelijk te zien dat het uitbulken van de muursegmenten de geboorte bij de steunberen heeft, wat een aanwijzing kan zijn dat de beren van oudsher deel uitmaken van de muur.

Bovenaanzicht van de linker steunbeerlijfsbreker. De vorm is gekozen om stuwning door hoogwater te voorkomen en misschien ook wel om rommel in het water van de muur af te houden.

Bij de rechter van de twee steunberenlijfsbrekers is duidelijk te zien dat er geen vlechtingen zijn toegepast. De schuimte van de steunbeer wijkt in de top iets af van het deel daaronder. Dit zou op herstel van de top kunnen wijzen. De algengroei zal het gevolg zijn van de wilg op het kerkhof.

Door het schuin metselen van stenen, is het niet goed mogelijk om de top van de steunberen in verband te brengen met het muurwerk.

4.4 De muur aan de rivierzijde, muursectie drie

Sectie drie is in 1853 tot stand gebracht, zo blijkt uit kadastraal kaartmateriaal. De realisatie houdt verband met het vergroten van het kerkhof in oostelijke richting in het genoemde jaar. De muur komt aan de rivierzijde 2,25 meter tot 2,7 meter boven maaiveldniveau (Maaszijde) uit. Dit houdt verband met het aflopen van de natuurlijke ondergrond in oostelijke richting. De muur is opgetrokken in kruisverband en afgesloten met een rollaag. De muur is aansluitend op sectie twee tegen een in 1853 al bestaande hoekbeer aangezet. Met het oog op de hoog-waterkerende functie van de muur zou het interessant zijn om meer inzicht te krijgen in de wijze waarop de aansluiting van het dan nieuwe werk op het oude tot stand is gebracht. Het onderste deel van de muur is ongeveer 8 centimeter per meter uit het lood gemetseld, zoals gebruikelijk is bij keermuren die gronddruk dienen te keren. De muur is opgetrokken met bakstenen, waarbij drie zones zijn te onderscheiden:

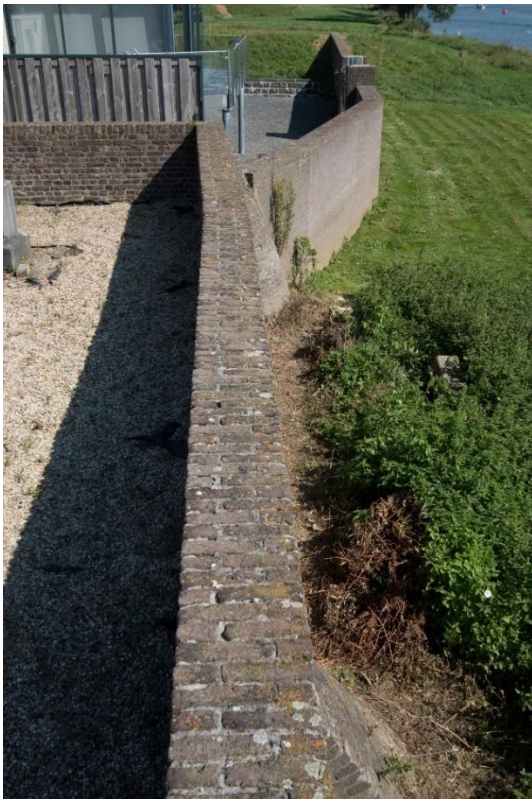
De bakstenen in de onderste, uit het lood opgetrokken deel van het muurwerk zijn tegen het andere metselwerk afgezet, oranjekleurig te noemen. De steenformaten zijn vastgesteld op 24/25 x 11/12,5 x 6 centimeter, met een tienlagenmaat van 74 centimeter. Er is in kalkmortel gemetseld, wat te zien is op de plekken waar voegen in portlandcement zijn vernieuwd.

Hierop volgt een zone met verhoudingsgewijs meer paarsgetinte bakstenen, waarbij opvalt dat de variatie in steenlengte en steendikte wat groter is (23,5-26 centimeter bij 5,5/6,5 centimeter). Dit is het bovenste deel van de grondkering en het onderste deel van de schansmuur om het kerkhof. Van dit bovenste deel van de muur is de dikte te bepalen op anderhalve steen, een kleine veertig centimeter. Dat er een redelijk duidelijk onderscheid is te maken in materiaaltoepassing, wil niet zeggen dat we hier vandoen hebben met een verschil in bouwtijd. Het is goed mogelijk dat bij de bouw van de muur in 1853 twee of meer verschillende partijen bakstenen zijn gebruikt. Er zijn geen aanwijzingen dat in het zichtwerk oudere bakstenen zijn hergebruikt, maar wat daarachter schuilgaat, is vooralsnog niet te zien.

De bovenste strook metselwerk is betrekkelijk rood van kleur. De gebruikte bakstenen zijn behoorlijk maatvast voor wat betreft de koppenmaat (12-12,5 centimeter), de dikte van de stenen (5,5-6,5 centimeter) en de lengte ervan (24-27 centimeter) vertoont meer variatie. Dit metselwerk, dat met een rollaag wordt beëindigd, zou wel eens uit een herstel/onderhoudsfase (1952-1954) kunnen stammen.

Sectie drie, de oostelijke uitbreiding van het kerkhof in 1853.

Sectie drie, volgt een recht tracé, met dien verstande dat het lijnelement op het einde (op de hoek) lichtjes inknikt, wat vooral van bovenaf goed is te zien. Op de foto rechts, de aansluiting op de oude hoekbeer van sectie twee, biedt weinig aanknopingspunten voor onderzoek.

Sectie drie. Het deel van de muur dat de ten behoeve van het kerkhof opgeworpen grond keert, is – zoals te doen gebruikelijk – vier tot vijf graden uit het lood gemetseld. Omdat de grondkerende functie van de muur eindigt op circa 1,1 meter onder te top van de muur, is het in principe niet nodig om de steunberen hoger op te metselen.

Sectie drie. De beer op de hoek is wel hoger opgemetseld, hier vermoedelijk vooral met een top als muurhoekbescherming bij hoogwater. We zien dit ook bij de voormalige hoek van sectie twee.

Tegen de muur zijn aan de rivierzijde drie steunberen aangebracht, waarvan de beer op de hoek beduidend hoger is en zwaarder is aangezet dan de beide andere steunberen. De afstand tussen de steunberen is beduidend kleiner dan bij de oudere sectie twee het geval is. In de wijze waarop de beren zijn geconstrueerd, zijn ook verschillen tussen de secties twee en drie te zien. Het eerste dat opvalt bij de grondvorm, is dat die wel wat weg heeft van een in de lengterichting gehalveerde bijenkorf. De vorm heeft uiteraard een verklaring. Door de steunbeer deze vorm te geven, en de afronding aan oostzijde (de zijde waar het rivierwater vandaan komt) te situeren, wordt er voor gezorgd dat bij hoog en snelstromend water geen stuwning (van het water zelf of van objecten in het rivierwater) plaats kan vinden. Een geheel halfronde vorm van de steunbeer voegt daarbij weinig toe en kan de beer zelfs verzwakken. Door een zijde vlak uit te voeren en deze haaks op de muur te richten, is het mogelijk om de steunbeer grotendeels op deugdelijke wijze in verband te brengen met de muur. We mogen dan ook aannemen dat de steunberen in sectie 3 oorspronkelijke elementen zijn, omdat de vlakke zijden duidelijk in verband zijn gemetseld met de muur. De steunberen zijn ondanks de deels gebogen vorm, vrij nauwgezet gemetseld. Dit is onder andere te zien in de vlakken van de beren, waarin met vlechtingen is gewerkt. Het is aannemelijk dat in de steunbeer trekankers zijn ingemetseld die afscheuren van de beren helpen voorkomen. Beide beren steken aan de voet op maaiveldniveau (de beren gaan uiteraard onder maaiveldniveau veel verder door) ongeveer 85 centimeter uit in aanlegbreedte. Dat is aanmerkelijk minder dan de beren van de tweede muursectie, op maaiveldniveau.¹⁰

¹⁰ In de fase van redactie werd geopperd dat er onder maaiveldniveau aan de rivierzijde nog (restanten van) andere steunberen/ijsbrekers schuil kunnen gaan. Omdat de ijsbrekers van oudsher ook moesten functioneren bij de hoogst denkbare waterstand, is dat echter niet heel erg aannemelijk.

Sectie drie, de linker steunbeer in zijaanzicht (vanuit oost), vooraanzicht en zijaanzicht (vanuit west).

De steunbeer rechts op de hoek is forser in aanleg en ook hoger opgetrokken dan de hierboven beschreven steunberen. In grondvorm is de steunbeer een cirkelsegment, in principe circa driekwart rond. De steunbeer is boven maaiveldniveau (rivierzijde) vrij rommelig gemetseld. We zien veel koppen en ook gebroken stenen. Strecken laten zich in een gebogen vorm ook niet zo gemakkelijk inpassen, wat hier vermoedelijk de verklaring van de koppen en gebroken stenen is. De baksteenformaten variëren vrij sterk, met name voor wat betreft de dikte van de steen (4,5 tot en met 6,5 centimeter). Een deel van het metselwerk is hersteld met machinaal gevormde bakstenen met afmetingen 27,5 x 11,5 x 6 centimeter. Het betreft inboetwerk. We treffen dit in de beer ook aan, daar waar deze ter linkerzijde op de muur aansluit. Hier is sprake van een wat eigenaardige situatie, doordat van de zichtbare bakstenen van de steunbeer slechts één of twee bakstenen in de muur grijpen. Gedeeltelijk is dit verklaarbaar uit de gebogen vorm van de steunbeer (het is simpelweg niet of nauwelijks mogelijk om die vorm in verband te metselen met een muur), gedeeltelijk is de vernieuwing van delen van het metselwerk hier debet aan. Wat de aanleiding is geweest om de steunbeer tot aan de top van de muur op te trekken, is niet duidelijk. Het lijkt er op dat het voorkomen van de steunbeer sinds de bouw ervan in 1853, niet is gewijzigd. In het metselwerk is herstelwerk met machinaal gevormde bakstenen (vermoedelijk jaren vijftig) vrij goed te herkennen. De stenen meten 11 x 6 centimeter en vertonen vormovereenkomsten met de stenen die gebruikt zijn bij de bouw van de Sint Vituskapel in 1952-1954.

Sectie drie, de middelste steunbeer in vooraanzicht. De top van de steunbeer reikt tot aan de beëindiging van het uit het lood opgetrokken deel van de muur (en dus tot aan de hoogte van het grondpakket dat is opgebracht ten behoeve van de uitbreiding van het kerkhof).

Sectie drie, de middelste steunbeer in zicht van bovenaf en het zijaanzicht vanuit het westen.

4.5 De muur aan de oostzijde, muursectie vier

Deze muur is in de basis opgetrokken bij de laatste vergroting van het kerkhof, in 1853. De muur is alleen te zien vanaf het kerkhof. We zien dus slechts de bovenste meter ervan. In de binnenhoek van de muur, aansluitend op het metselwerk aan de rivierzijde, is te zien dat er in verband is gemetseld. Dat lag op basis van het kadastrale kaartmateriaal ook in de lijn der verwachting. De muur is 39-40 centimeter dik boven maaiveldniveau. Onder maaiveld zal de muur dikker zijn en naar verwachting voorzien zijn van steunberen.

De muur is ter plaatse van de calvarieberg aangepast. Hier is de muur, vermoedelijk na de sloop van het oude schoolgebouw, zo hoog opgemetseld dat deze nu boven de overkapping van de calvarieberg uittorent. Op grond van de vormentaal moet dit in het tweede kwart van de twintigste eeuw zijn gedaan. Op een foto uit 1933 is de muur nog niet te zien.

Op de oostmuur uit 1853 werd in 1857 de zijgevel van het toenmalige schoolgebouw opgetrokken. Die toestand bestaat nog in de jaren dertig van de vorige eeuw. De muur is tussen de penanten vlak afgedekt. [Archief Well, alle historie over het dorp Well Limburg](#)

Vermoedelijk na de sloop van het schoolgebouw, wordt de huidige muur opgetrokken.

Er is aan de hand van een onderbreking van het metselverband, boven maaivelniveau sprake van een faseverschil tussen het metselwerk uit 1853 (rechts) en het metselwerk van de huidige coulissemuur achter de calvarieberg. Vermoedelijk zijn in de coulissemuur bakstenen hergebruikt. Wellicht bakstenen van het voormalige schoolgebouw (1857) dat direct achter het kerkhof stond.

De schansmuur aan de straatzijde, afgedekt met ezelsrug, zoals ook de muren ter plaatse van de huidige Sint Vituskapel uit 1952-1954.

4.6 De muur aan de straatzijde, muursectie zes

De muur aan de zijde van de Grotestraat is kaarsrecht. Daarmee hebben we al meteen een interessant gegeven te pakken, omdat de kadastrale minuut die de toestand in 1821 verbeeldt, in de perceelsgrens van het kerkhof enkele knikken vertoont. De perceelsgrens schampt ter plaatse van het schip van de kerk de steunberen van de linker zijbeuk die tussen 1738 en 1821 moet zijn toegevoegd. Het is waarschijnlijk dat er in 1821 aan de straatzijde al sprake is geweest van een kerkhofmuur, maar helemaal zeker is dat niet. In theorie kan er aan de straatzijde ook sprake zijn geweest van een hekwerk of een andere vorm van afrastering. In dat geval is de gedachte dat in 1853 met de vergroting van het kerkhof aan de rivierzijde op de grond- en waterkerende muur een schansmuur werd opgetrokken die langs de straat werd voortgezet.

Uit vergelijking van de kadastrale kaarten uit 1821 en 1853 kan worden opgemaakt dat de omheining van het kerkhof in 1853 ingrijpend veranderde, met het normaliseren van de perceelsgrens aan de straat. In de huidige straatmuur is de vergroting van het kerkhof niet af te lezen. De muur zal dus van ná 1853 zijn, waar ook andere bronnen op wijzen. Kadaster.nl.

Via satellietopname door Google is duidelijk te zien dat de huidige kerkhofmuur kaarsrecht is uitgezet.

Wanneer we de situatie in 1821 vergelijken met de toestand op de kadastrale hulpkaart uit 1853, dan zien we de nodige veranderingen. Het kerkhof is in oostelijke richting vergroot en de perceelsgrens

aan de straatzijde is geheel recht getrokken. Er zal dus in 1853 een geheel nieuwe muur aan de zijde van de straat zijn gemetseld. Weer dient zich hier de vraag aan of er in 1821 al sprake is van een muur aan de straatzijde. Met het rechte trekken van de perceelgrens werd nauwelijks aan oppervlak gewonnen. En men kon bij het maken van de nieuwe muur ten hoogste gedeeltelijk gebruikmaken van een in deze hypothese aanwezig muurfundament.

De muur aan de straat in huidige toestand.

Een relatief vroege opname waarop de muur aan de straat is te zien. We tellen hier zes penanten met dekstenen, waarbij de voorste twee (de eerste is slechts gedeeltelijk te zien) vermoedelijk hekpijlers van de toegang tot het kerkhof zijn. [Archief Well, alle historie over het dorp Well Limburg](#)

Er zijn in het begin van de vorige eeuw foto's gemaakt waarop de Grote straat en de kerkhofmuur zijn te zien. Vaak is de afbeelding van de muur bijvangst en is het onderwerp van de opname een optocht of processie. Het eerste dat opvalt wanneer we de oude foto's bekijken, is dat de muur aan de straat in die tijd een totaal andere indruk maakt. De muur is op de oude foto's geled met

pilasters die drie lagen boven de muur uittorenen en een beëindiging kennen in de vorm van een natuurstenen deksteen. Die situatie is ook te zien op foto's van kort na de oorlogsverwoesting. Deze foto's laten ook zien dat er ter hoogte van de koorsluiting een toegang tot het kerkhof is geweest. Twee gemetselde kolommen staan in perspectief zo dicht op elkaar, dat het niet anders kan dan dat het hier gaat om hekpijlers. Op de foto's is ook te zien dat de muur in het verleden een beëindiging met rollaag heeft gehad, zoals nu nog aan de rivierzijde bestaat.

Een iets jongere opname waarop te zien is dat de muur een rollaag heeft en dat de plekken waarop de bovenrand insnijdt (gevolg van de landschappelijke toestand) is geaccentueerd met een pilaster(ornament). We tellen op de opname vijf van die elementen (links valt er één buiten beeld), inclusief de hekpijlers rechts op de foto. [Archief Well, alle historie over het dorp Well Limburg.](#)

Omdat we in de huidige muur geen enkel spoor aantreffen van de vroegere toegang, van de hekpijlers en de pilasters, willen we graag aannemen dat de muur niet lang na de Tweede Wereldoorlog geheel opnieuw is opgetrokken. Bouwsporen zouden zich, indien aanwezig, in het metselwerk wel af moeten tekenen. Echter, omdat de muur netjes in kruisverband is gemetseld en het voegwerk nog niet heel lang geleden vernieuwd moet zijn, zijn bouwsporen vrij makkelijk te maskeren. We houden hier dus een slag om de arm. De muur kan nog uit 1853 dateren en na de oorlog een nieuwe afdekking hebben gekregen óf de muur is kort na de oorlog in het geheel vernieuwd (oude baksteen moet voldoende voorradig zijn geweest).

De muur is niet in verband gemetseld met het fundament van de linker zijbeuk van de verwoeste kerk. We zien dat er hier sprake is van een zogenaamde koude aansluiting. Wanneer we de oude kadastrale (hulp)kaarten er weer bij pakken, valt op dat de perceelsgrens op die kaarten aansluit op de punt van de eerste steunbeer van de zijbeuk. Dat zou kunnen betekenen dat de kerkhofmuur niet tegen de perceelsgrens staat of dat de muur op een bepaald moment naar binnen is verplaatst (bijvoorbeeld om de straat wat te kunnen verbreden). Wanneer we de kadastrale hulpkaart uit 1853 projecteren op de huidige kadastrale situatie, dan lijkt het er op dat van verbreding van de straat alleen ter hoogte van de oostmuur van het kerkhof sprake is (dit zou vernieuwing van de gehele muur betekenen).

Aansluiting van de kerkhofmuur (links) op het fundament van de vermoedelijk achttiende-eeuwse (en in 1841 vernieuwde) zijbeuk van het schip (rechts). Op basis van oude foto's moet links op deze opname tot aan de oorlog een toegang tot het kerkhof zijn geweest.

Het restant van de gevel van de zijbeuk van de vroegere kerk is op het vroegst achttiende-eeuws, van ná 1739, toen de kerk nog met een éénbeukig koor werd weergegeven. We tellen hier nog de aanzetten van zes steunberen. In het metselwerk is vrij duidelijk te zien dat deze steunberen voor het grootste deel na afbraak van het kerkgebouw zijn opgetrokken. Dat geldt ook voor het muurwerk tussen de steunberen, waar een rollaag de overgang markeert van het oorspronkelijke werk en het latere metselwerk, dat uit de Wederopbouwperiode zal dateren (al is het in theorie mogelijk dat er nog metselwerk van het in 1841 vernieuwde schip bestaat). Bij de aanzetten van de steunberen zijn klezoren op de hoeken gebruikt.

Links de deels opnieuw gemetselde aanzetten van de vermoedelijk achttiende-eeuwse steunberen. Rechts zien we op de hoek nog één met natuursteen afgedekte pilaster, die echter nieuw opgemaakt lijkt te zijn.

4.7 De muur aan de westzijde, muursectie zeven

De muur aan de westzijde is na de oorlog opgetrokken, na de sloop van de kapelanie en met de bouw van de huidige Vituskapel. De muur is naar verluidt gedeeltelijk vernieuwd, omdat er nog niet zo lang geleden een vrachtwagen tegenaan is gereden.

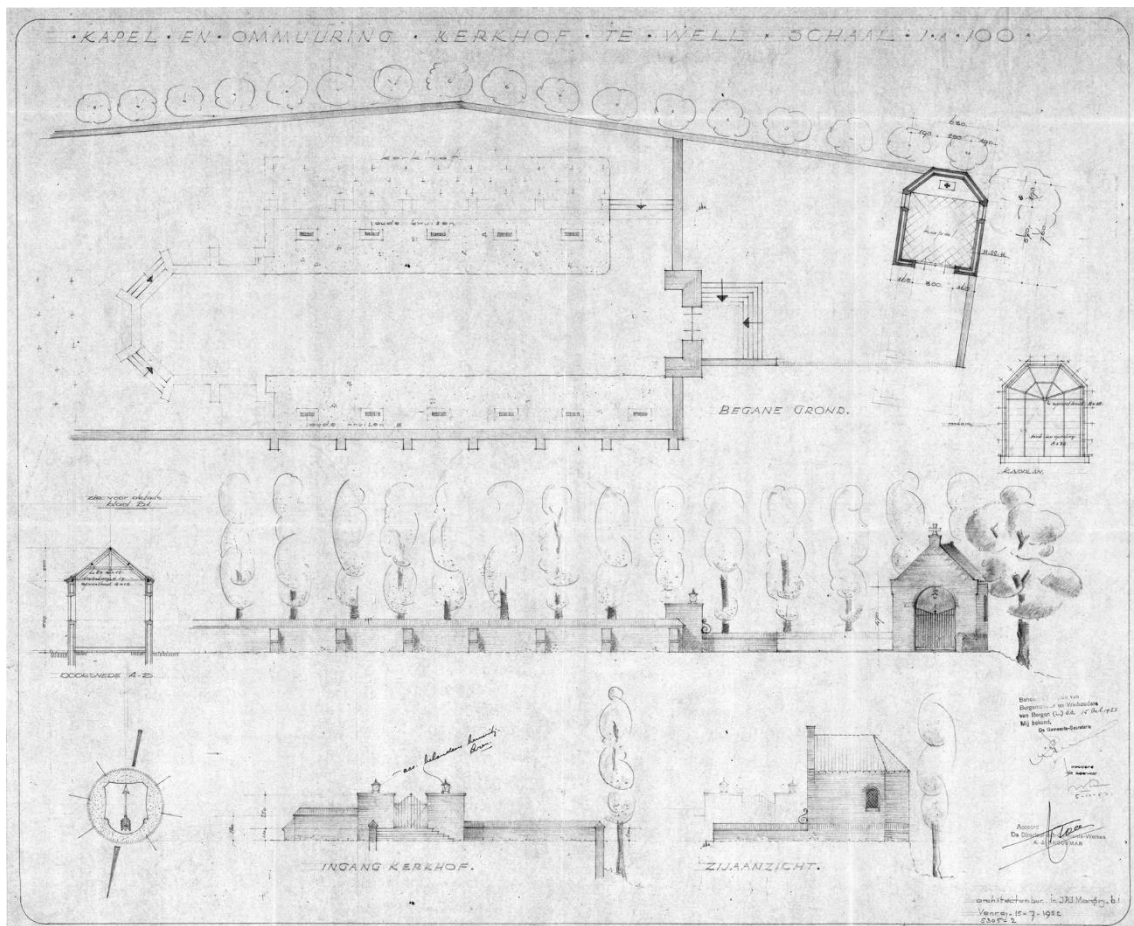
Muur langs de kapel. De herstelling tekent zich op deze foto nog vrij duidelijk af (witte zoutuitslag).

5 Archiefonderzoek

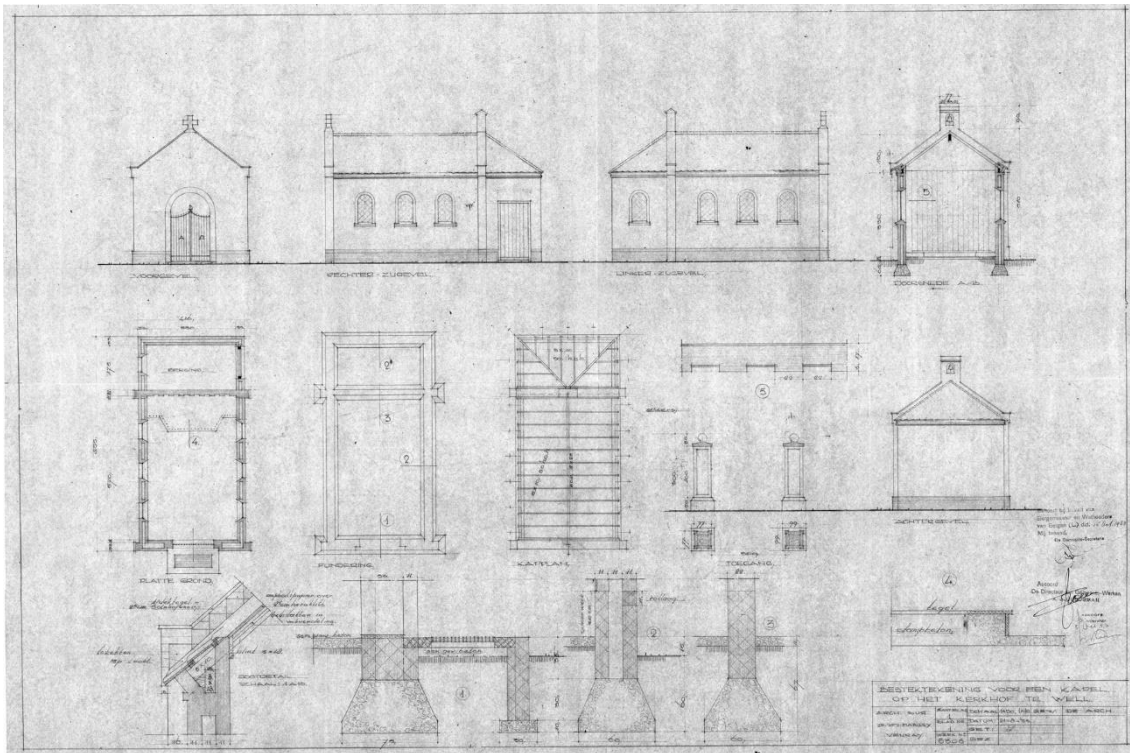
In verband met het onderzoek is een inventarisatie gemaakt van archieven die mogelijk relevante informatie bevatten over de geschiedenis van de keermuur om het kerkhof. In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van die archieven. Omdat de ommuring net na het midden van de negentiende eeuw al haar huidige omvang bereikte, is het niet waarschijnlijk dat archiefstukken van na die tijd inzicht geven in de opbouw (constructie) van de muur. De stukken van na circa 1850 die zijn ingezien, gaven geen van alle informatie die nuttig was voor het doel van het onderzoek. Van vóór circa 1850 zijn geen archiefstukken aangetroffen die duidelijk betrekking hebben op de keeren kerkhofmuur. Om inzicht te geven bij welke archiefinstellingen naar historische informatie is gezocht, is in dit hoofdstuk een overzicht opgesteld.

5.1 De gemeente Bergen

De gemeente Bergen is benaderd met de vraag of de gemeente beschikt over geschreven bronnen die inzicht geven in de bouwgeschiedenis van de kerkhofmuur. De heer Kornet deelde mede dat er in het archief van de gemeente enkel bouwtekeningen zijn te vinden die betrekking hebben op de nieuwbouw van de huidige Vituskapel op de plek waar in het verleden de kapelanie heeft gestaan. Die tekeningen zijn door de gemeente Bergen aangeleverd.

Ontwerptekening van architect Margry voor de bouw van de Sint Vituskapel (1952). De keermuur is globaal weergegeven.

Ontwerptekening van architect Margry voor de bouw van de Sint Vituskapel (1953).

5.2 Het Regionaal Historisch Centrum Limburg in Maastricht

De database van het HCL is doorzocht. Dit leverde enkele treffers op:

01.050 Schepenenbank Well en Bergen (1546-1798)

inv.nr. 124 stukken betreffende herstel kerk 1596-1631.

Inv.nr. 131 stukken betreffende bouwvallige pastorie 1785.

14.A003B Parochiedossier van het bisdom Roermond (1840-1940), parochienummer 071

Inv.nr. 419 inventarissen van roerend en onroerend goed in beheer bij het kerkbestuur, 1877, 1905, 1921, 1931

Inv.nr. 421-422 begrotingen 1841-1940

Inv.nr. 425-426 jaarrekeningen 1877-1940

Inv.nr. 427 correspondentie en overige stukken, 1852-1935

14.A002A

Inv.nr. brieven met betrekking tot de nieuwbouw van de pastorie (1789-1791)

14.C063 Well: Sint Vitus, 1781-1782

Inv.nr. 1 stukken betreffende herstel pastorie (1781-1782)

18A Handschriftencollectie Rijksarchief Limburg (13^e-20^e eeuw)

Inv.nr. 329 aantekeningen Well (1800-1900)

De verwachting is dat de stukken in deze archieven geen inzicht zullen geven in de opbouw van de kerkhofmuur. Vooralsnog is het RHCL dan ook nog niet bezocht.

5.3 Archief Well en parochiearchief

Er is contact geweest met de heer Stevens van Archief Well.

Hij wees ons op de publicatie *Rustpunt aan de Maas – Cultuurhistorische analyse oude begraafplaats Well*, waarin staat opgetekend dat er geen bouwhistorische gegevens beschikbaar zijn uit de vroege en hoge middeleeuwen. De kerk van Well is bij zijn weten na de oorlogsverwoesting geen

onderwerp van onderzoek geweest. De archeoloog P. Glazema heeft enkele kerken kort na de oorlog opgegraven, maar niet die in Well.

De heer Stevens wees ons nog op het parochiearchief (waartoe hij geen toegang heeft). Hij beschikt over een archiefinventaris uit de tijd dat een deel van het archief door het gemeentearchief Venray werd teruggegeven aan het parochiebestuur. Het archief bevindt zich dus grotendeels in de pastorie. Inv.nr. 1-2 Notulen en besluiten van de kerkfabrieksraad (1836-1856).

Inv.nr. 18 - Stukken betreffende de inventarisatie en vergoeding van de oorlogsschade aan het kerkgebouw en aan de overige panden van de parochie, 1945-1958 (1 pak)

Inv.nr. 20 - Stukken betreffende de opgraving van archeologische vondsten rond het kerkgebouw, 1953 en 1956 (2 stukken)

Inv.nr. 23 - Stukken betreffende de bouw, verbouw en restauratie van de kerkhofkapel, de kerkhofmuur en de grafkruisen, 1952-1954 (1 omslag).

Op 4 november 2021 heeft BAAC inzage gekregen in het archief van de parochie. In dit archief werden de notulen en de besluiten van de kerkfabrieksraad niet aangetroffen. In de notulen werden vermeldingen verwacht van de vergroting van het kerkhof in 1857. Informatie over de bouwkundige kenmerken van de muur zullen hier niet zijn te vinden.

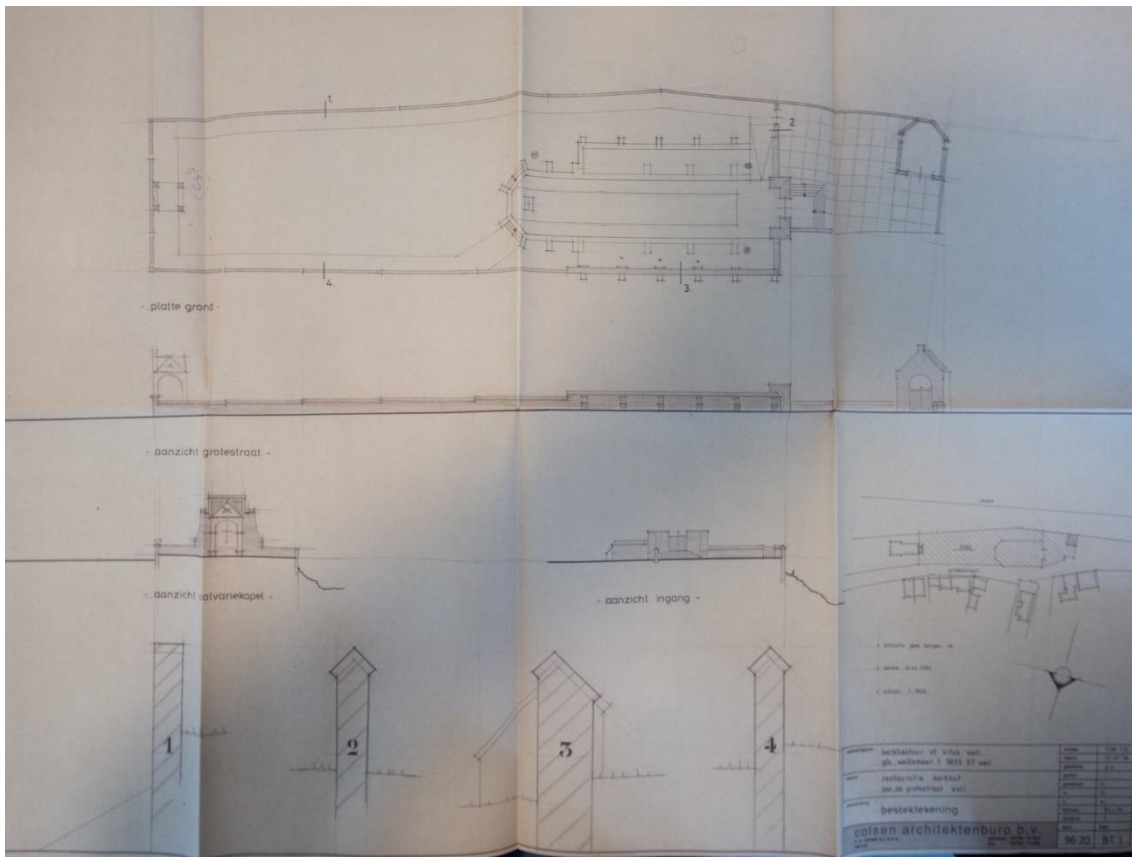
De overige inventarisnummers werden wel aangetroffen. Ze boden echter weinig informatie over de kerkhofmuur. Er is een getypte beschrijving van herstelwerkzaamheden uit 1948. Daarin wordt onder andere geschreven over het geheel herstellen en bijmetselen van de bestaande voormuur (waarmee de muur aan de straat wordt bedoeld), waarbij 1,2 m³ meter nieuw metselwerk wordt aangebracht en 5 m² metselwerk een halve steen dient te worden uitgekapt en bijgemetseld. Aan de straatzijde wordt de vernieuwing van 50 stenen vermeld en het aanbrengen van één hardstenen afdekplaatje en een betonnen plaatje.

De zijmuur wordt gedeeltelijk gesloopt en verder geheel bijgewerkt. Er wordt 7 m³ metselwerk afgebroken bij de kapel (kapel aan de oostzijde). De achtermuur (de muur aan de rivierzijde) wordt hersteld en opgemetseld. Er is sprake van het geheel opnieuw opmetselen van de ijsbreker op de hoek (4 m³), het vernieuwen van 11,6 m³ metselwerk, het uitkappen van 1 m² metselwerk (halve steen) en herstel. Langs de Maas worden 100 stenen uitgekapt. De omschrijving is van oktober 1948 en opgesteld door architect J. Colsen.

Een jonger bestek, eveneens door Colsen opgesteld, vermeld vooral het uithakken van voegwerk, het onder hoge druk met water schoonspuiten en het opnieuw voegen van het metselwerk.

Ontbrekende en beschadigde bakstenen worden vervangen. De muurzijde langs de Maas wordt in bestek 676-4 genoemd als reeds afgewerkt. Over de calvariekapel wordt gesteld dat ornamenten en teksten in de topgevels worden hersteld. Dat het stucwerk en de beelden opnieuw worden beschilderd, het houten kruis wordt schoongemaakt en vernist.

Sparren worden gerooid, evenals sierdennen in de omgeving van de calvariekapel. Treurwilgen blijven ongemoeid.

Bestektekening uit 1996.

In het archief is ook een prijsopgave voor renovatie van de muren aanwezig, van voegersbedrijf Gebr. Jansen, gedateerd 6 november 1998. Er is wederom sprake van het uithakken, schoonspuiten en opnieuw voegen van muren. Dit moet een offerte zijn naar plan van wederom architectenbureau Colson, gelet op een uit 1996 daterende tekening bij de offerte. De tekening toont de muren in plattegrond, aanzichten (drie van de vier muren) en enkele doorsneden. Die doorsneden geven geen informatie over het deel van de muren in de grond.

Uit het archief kunnen we ook achterhalen waarom de kerk na de oorlog niet is opgegraven. Glazema schrijft op 24 juni 1953, als directeur van de R.O.B., aan de pastoor dat van opgraven wordt afgezien omdat de beschikbare middelen worden ingezet om de opgraving in Sittard, met vondsten van ongeveer 4.000 jaar voor Christus, uit te kunnen voeren.

In het archief werd ook een fotoboek aangetroffen met interessante beelden die gemaakt werden naar aanleiding van de oorlogsverwoesting in het dorp. Daaronder uiteraard ook foto's van de schade aan de kerk. Het kerkhof en de kerkhofmuur zijn op die foto's niet vastgelegd. Het zou kunnen dat de schade hier beperkt was.

RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

MARIENHOF, KLEINE HAAG 2

AMERSFOORT
DIRECTEUR Dr. P. GLAZEMA

TELEFOON 4480

No.: 756

Datum. 24 Juni 1953

Onderwerp: onderzoek kerk
Well.

Aan de Weleerwaarde Heer

Pastoor

te

Well. L.

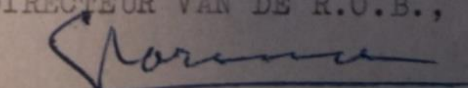
Weleerwaarde Heer,

De aangelegenheid van het onderzoek van de kerk te Well is uitvoerig ter sprake gekomen op een vergadering van de wetenschappelijke staf van onze Dienst. Wij zijn tot de conclusie gekomen, dat, in aanmerking genomen het grote belang van de opgravingen te Sittard, waarbij geheel nieuwe en voor ons land unieke vondsten van p.m. 4000 jaar v. Chr. gedaan worden, het beschikbare geld beter besteed kan worden aan dit werk dan aan de kerk te Well.

Ik moet U derhalve mededelen, dat wij van een opgraving op het kerkterrein ten Uwent afzien.

Mocht er bij een eventuele restauratie van het terrein iets aan het licht komen, dat van oudheidkundig belang is, dan zullen wij gaarne de vereiste waarnemingen verrichten.

DE DIRECTEUR VAN DE R.O.B.,

(Dr P. Glazema).

Brief uit 1953 waarin aangegeven wordt dat de kerk niet zal worden opgegraven, in verband met de grote opgraving die in Sittard plaatsvindt.

Schade aan de kerk en aan de kapelanie.

Schade aan het kerkhuis (voormalige schoolgebouw).

5.4 Historische kranten (Delpher)

Er wordt in de kranten weinig geschreven over de Sint Vitus in Well. Er is in kranten gezocht naar informatie over het kerkhof (specifiek de vergroting in 1853), de oprichting van de calvarieberg en de vernieuwing van het schip, echter zonder resultaat. In het *Venloosche Nieuwsblad* van 21 december 1907 wordt onder de noemer 'Oudheden' een geschiedenis van de Sint Vitusparochie gegeven.¹¹ Het lijkt er op dat veel dat over de Vituskerk is geschreven, op dit krantenartikel is terug te voeren. Het is een overdruk van een bijdrage in *De Maasgouw*. Er wordt melding gemaakt van de verwoesting van het dorp en de kerk aan het einde van de zestiende eeuw en herbouw van de kerk in 1607 en inwijding in 1615. Ook worden drie klokken vermeld, gegoten in de jaren 1782 en 1783 (mogelijk komen die jaartallen overeen met het bouwen van zijbeuken tegen het bestaande schip van de kerk,

¹¹ M.J. Janssen, pastoor te Meerlo, is de schrijver.

waarover overigens met geen woord wordt gerept – waarschijnlijk omdat het schip in 1841 in het geheel (?) was vernieuwd). De bouw van het nieuwe schip wordt genoemd, waarbij opgetekend dat het in 'puiken waterstaatsstijl' is ontworpen. Het koor zou ook worden vernieuwd, echter is dat niet uitgevoerd. Het oude koor kreeg wel een nieuwe vloer in Naamse steen. De bouw van de toren in 1869 is ook vermeld.

5.5 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)

Mevrouw Vreengoer (RCE) heeft in het archief van de Rijksdienst een map heeft aangetroffen met een tekening van de restauratie van kerkhof en kerkhofmuren, uitgevoerd in 1996. Het betreft een tekening van Colsen architectenburo uit Venray, met een stempel van de gemeente Bergen, afdeling bouwzaken, uit 1997. Vermoedelijk dateert het voegwerk in portlandcement uit deze restauratiefase. Op een aantal plekken is dit opgesmeerde voegwerk inmiddels al weer aan het wegvallen.

6 Waardering

6.1 Algemene historische waarde

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de algemene historische waarde van een object inzicht moet worden verkregen in verbondenheid met maatschappelijke ontwikkelingen. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of in het gebouw één of meerdere maatschappelijke ontwikkelingen tot uitdrukking komen, en zo ja, in welke mate en hoedanigheid. Dit is geen eenvoudige opgave, mede omdat concrete definities van de gehanteerde begrippen ontbreken. In deze rapportage worden alleen die begrippen gedefinieerd waarover binnen de kaders van het onderzoek uitspraken mogelijk zijn.

Onder *culturele ontwikkeling* wordt in dit kader verstaan de ontwikkeling van veronderstellingen, opvattingen, waarden, normen en de materiële uitdrukking daarvan door een samenleving of een groep daarbinnen. De ontwikkeling van menselijke activiteit op tastbare wijze tot uiting gebracht. Het behoeft geen verdere verklaring dat een middeleeuwse kerkplaats met kerkhof in een dorp cultuurhistorische betekenis vertegenwoordigt. Eeuwen lang is deze plek het (religieus) centrum van het dorp geweest waar de levenscyclus van gelovigen aanving en eindigde. De ligging van het terrein aan de Maas is van oudsher een belangrijke vestigingsplaats.

Het maken van een omheining rondom een kerkhof, is een goed gebruik dat ver terug is te voeren in de tijd. Zo'n omheining vormde de begrenzing van kerkelijk en wereldlijk gebied en zorgde er ook voor dat er op het kerkhof geen ongewenste gasten en dieren kwamen. De kerkhofmuur van Well is gebouwd met een driedubbele functie: het keren van opgeworpen grond op het kerkhof, het keren van rivierwater bij hoge waterstand en het weren van ongenode gasten (dieren). Op de waterkerende functie wijst duidelijk de aanwezigheid van steunberen/ijsbrekers. De vergroting van het kerkhof is één keer aantoonbaar, maar heeft vermoedelijk vaker plaats gevonden, en is ook onderdeel van de culturele ontwikkeling van het dorp, in dit geval specifiek groei.

Onder *sociaaleconomische ontwikkeling* wordt in deze rapportage gerekend de ontwikkeling die betrekking heeft op algemene welvaart/voortgang.

Het sociale leven in Well is eeuwenlang sterk gekoppeld geweest aan de invloed van de kerk. In sociaal opzicht kan aan het geheel van kerkfundament, kerkhof en kerkhofmuur op die grond waarde worden toegekend. De vergroting van het kerkhof dient ook onder deze noemer vermeld te worden. In de negentiende eeuw zal het inwonersaantal in het dorp mede als gevolg van toenemende welvaart zijn gegroeid, wat uitbreiding van het kerkhof noodzakelijk zal hebben gemaakt.

Onder *geestelijke ontwikkeling* wordt in deze rapportage verstaan de ontwikkeling van het niet stoffelijke, in dit geval tot uiting gebracht in het materiële; het complex.

Het kerkhof met de muur geeft onder andere uiting aan een geestelijke ontwikkeling, in dit geval primair de oprichting van de calvariekapel.

De *geografische ontwikkeling* kan worden gedefinieerd als de betekenis die het gebied heeft voor de door de mens gecreëerde leefomgeving; de wijze waarop het natuurlandschap in

cultuurlandschap werd getransformeerd en aan ontwikkelingen in gebruik werd aangepast, zowel in materiële als immateriële zin.

Het is evident dat de hoog gelegen plaats op een relatief langzaam stromend deel van de Maas van oudsher een gunstige vestigingsplaats is geweest en dat er op het hoogst gelegen gebied een (religieus) centrum tot ontwikkeling kwam. De kerkhofmuur geeft uiting aan de wijze waarop in latere eeuwen bescherming werd geboden aan dit voor het dorp belangrijke centrum, in de vorm van een waterkering die tevens een omheining tegen ongewenste gasten (diefstal/dieren) vormde.

6.2 Ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden

In de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek wordt aangegeven dat voor de bepaling van de ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden inzicht moet worden verkregen in de status van vijf te onderscheiden componenten, waarvan hieronder enkele worden gecombineerd.

- Belang van het complex als essentieel onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig van (inter)nationale betekenis is.

Het gebied waarin het kerkhof gelegen is, maakt geen deel uit van een beschermd dorpsgezicht. Dat wil overigens niet zeggen dat in de dorpskern geen sprake is van stedenbouwkundige betekenis. De kern van Well is goede representant van een Maasdorp waarin de relatie tussen bebouwing en de rivier op verschillende plekken vrij sterk is. Het kerkhof is één van de plekken bij uitstek, mede vanwege het uitzicht vanaf de hof op de Maas. De keermuur draagt bij aan dit effect.

- Belang van het complex wegens de situering, verbondenheid met de ontwikkeling/uitbreiding van een streek, stad of wijk.

Dit belang is uiteraard groot, vanwege de lange gebruiksgeschiedenis van de plek die als de kern van Well kan worden beschouwd. Dat het kerkgebouw (en de kapelanie) als gevolg van oorlogshandelingen is verdwenen, is een aantasting van de herinneringswaarde van deze plek als religieus dorpscentrum. Die aantasting heeft er echter niet in geresulteerd dat voor een voorbijganger niet vrijwel direct duidelijk is dat we hier van doen hebben met een kerkhof en niet met een begraafplaats, vooral omdat de kerkfundamenten herkenbaar zijn gebleven. De ommuring van de hof is van belang als begrenzing van de religieuze zone binnen de dorpsstructuur.

6.3 Architectonische waarden

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de architectonische waarden inzicht moet worden verkregen in de status van vijf te onderscheiden componenten, waarvan er hieronder enkele worden gecombineerd.

- Belang van het complex voor de geschiedenis van de architectuur en het oeuvre van de architect(en).

Hiervan is vermoedelijk geen sprake. Er zijn geen namen bekend van bouwkundigen en architecten die in vóór het midden van de negentiende eeuw betrokken zijn geweest bij bouwactiviteiten die op deze plek in het dorp plaatsvonden. De eerste architect die bij naam is genoemd, is Pierre Cuypers, die verantwoordelijk was voor het ontwerp van de te bouwen kerktoren in 1872-1873.

- Belang vanwege de hoogwaardige esthetische kwaliteit van het ontwerp en de ornamentiek.

Het is duidelijk dat de muur in ieder geval aan de zijde van de Maas een functionele creatie is en dat esthetische kwaliteit hieraan ondergeschikt was. Er is, zoals de muur zich nu aan ons toont, geen moeite gedaan om een 'mooi' beeld te creëren (wildverband metselwerk, variatie in vorm en detaillering van ijsbrekers). Zeker niet aan de rivierzijde, waar het muurvlak voor de inwoners van Well en de gebruikers van de kerk en het kerkhof niet was te zien (anders dan van afstand op het

veer). Waar wel enige aandacht aan het visuele aspect van de muur is besteed, is vanuit het kerkhof zelf en aan de straatzijde. De schansmuur is boven het maaiveld redelijk netjes in verband gemetseld en netjes beëindigd. De esthetische kant van de muur aan de straat is, zeker wanneer we de muur vergelijken met de toestand op oude foto's (met penanten afgedekt met natuurstenen platen) tegenwoordig wat armoedig wat de vormgeving betreft. De penanten met natuurstenen afdekplaatjes die bekend zijn van historische foto's, hebben plaatsgemaakt voor ezelsruggen. We kunnen we stellen dat de esthetische kwaliteit niet als hoogwaardig kan worden aangeduid. Dit draagt echter wel bij aan het historische karakter van de muur en is een effect dat nu niet of nauwelijks maakbaar is.

6.4 Bouwhistorische waarden

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de bouwhistorische waarden van het gebouw onderscheid wordt gemaakt in drie componenten. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of het gebouw van belang is vanwege één of meerdere van deze componenten en hoe groot dit belang is, waarbij authenticiteit en zeldzaamheid de belangrijkste toetsingscriteria zijn.

- Het belang van het object voor de geschiedenis van de bouwtechniek.

Er is geen informatie verkregen over de technische staat van de muur. De wijze van funderen, de opbouw van de muur in doorsnede en eventueel aanwezige verstevigende maatregelen die bij de bouw en aanpassing van de muur zijn genomen, konden niet in beeld worden gebracht. Vermoedelijk is de muur op het zand gefundeerd, met een breed uitgemetselde voet.

- Het belang van het object vanwege de historische gelaagdheid.

Hiervan is zeker sprake. De muur laat zien dat er door de tijd heen sprake is geweest van aanpassing en herstel. Dat we nog niet precies hebben kunnen achterhalen welke muursegmenten in welke tijd tot stand zijn gebracht, doet hieraan weinig af.

6.5 Waarden vanuit de gebruikshistorie

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de waarden vanuit de gebruikshistorie van het gebouw onderscheid wordt gemaakt in drie componenten. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of het gebouw van belang is vanwege één of meerdere van deze componenten en hoe groot dit belang is, waarbij authenticiteit en zeldzaamheid de belangrijkste toetsingscriteria zijn.

- Het belang vanwege de ordening, samenhang of inrichting van gebouwen of ruimten, passend bij een historische functie, gebruik of productie in het object/complex.

De muur maakt als geheel deel uit van een religieus ensemble, waartoe de historische kruisen op het kerkhof, de fundamenten van de kerk, de calvariekapel en ook de naoorlogse Virtuskapel behoren. De ouderdom van de plaats is af te leiden uit de hoge ligging in het landschap en de grafkruisen, waarvan de oudste uit de zestiende eeuw dateren. Het is wel wat jammer dat een deel van deze oude kruisen is herplaatst op een deel van het kerkhof dat pas in 1857 werd ingericht.

6.6 Waardestellingen

Het is lastig om binnen een ensemble differentiatie aan te brengen in de monumentwaarden die vertegenwoordigd zijn. Zeker op conceptniveau is dat onderscheid nauwelijks te maken, omdat de muur als geheel inzicht geeft in het historische gebruik van de omsloten ruimte als kerkhof. Het is daarbij van ondergeschikt belang dat de ene sectie muurwerk ouder is dan de andere, zeker wanneer beide secties van historische betekenis zijn. De verleiding om naoorlogse aanpassingen en herstel als van ondergeschikt belang te bestempelen, kan worden weerstaan, omdat ook dit herstel een

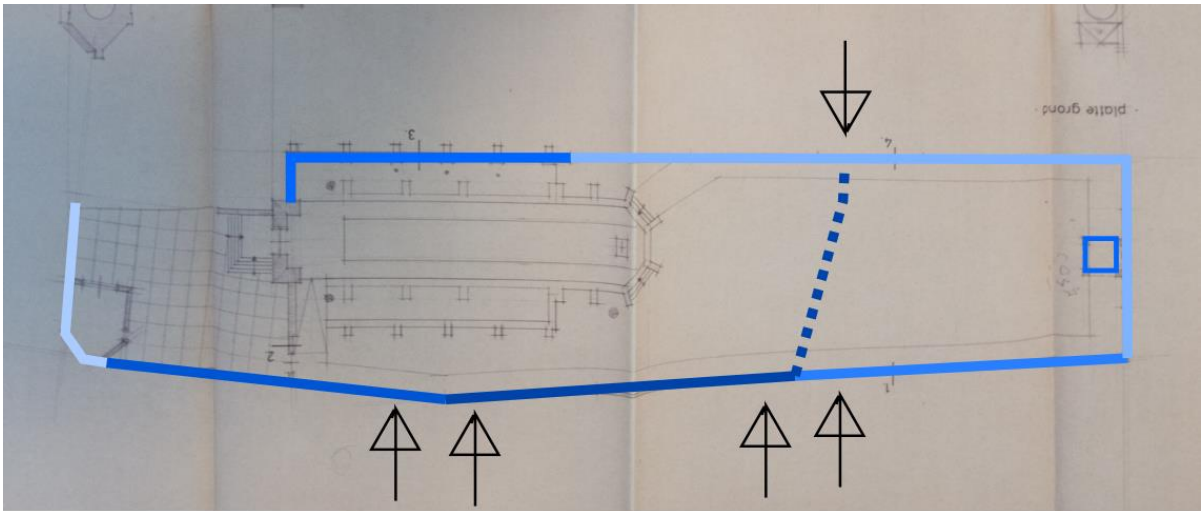
belangrijk stempel heeft gedrukt op de kern van Well zoals we die nu kennen en die een blijvende herinnering aan de Tweede Wereldoorlog vormt.

Richten we de blik op de substantie van de muur, dan is het maken van differentiatie ook niet zo eenvoudig. De mate van authenticiteit is hier in ieder geval een ongeschikt toetsingscriterium. Hoe jonger de muursectie, hoe hoger de mate van authenticiteit, maar dat wil in dit geval niet zeggen dat de herinneringswaarde ook groter is. Eerder is het tegenovergestelde waar. De mate van zeldzaamheid is hier een meer geschikt criterium wanneer we op zoek gaan naar waardendifferentiatie. Het lastige hier is echter dat de mate van zeldzaamheid bij dit soort muren min of meer gelijk staat aan een waardering op grond van de ouderdom. Doorgaans geldt immers dat hoe ouder het metselwerk is, hoe zeldzamer. Volgen we die redenering, dan moet aan het onderste deel van muursectie twee de hoogste monumentwaarde worden toegekend en aan de muur langs de straat de minst hoge monumentwaarde. Helaas is door het ontbreken van harde dateringen (hopelijk kan de archeologische discipline die in de toekomst verschaffen) geen objectieve onderbouwing te geven van de herinneringswaarde van deze oudste sectie muurwerk. Wat we eigenlijk willen weten is hoe de bouw van de muur zich verhoudt tot de bouwgeschiedenis van de verwoeste kerk en of er aan de muur een oudere begrenzing/kering vooraf gaat.

De historische betekenis van de muur aan de oostzijde is iets ondergeschikt aan de herinneringswaarde van de muur aan de rivierzijde. De muur is relatief jong en vrij rigoureuus aangepakt door achter de calvariekapel een fors stuk te vernieuwen en aanmerkelijk hoger op te trekken in een vormgeving die wel kenmerkend voor die tijd is, doch zich niet bijzonder goed verhoudt tot de oudere calvariekapel en de ommuring van de hof als geheel. Ook voor de muur langs de straat kan worden gesteld dat het deel dat geen onderdeel uitmaakte van de zijbeuk van de kerk, ook qua substantie ondergeschikt is aan de muur aan de rivierzijde. De muur aan de straat is relatief jong en aspecten die in het verleden bepalend waren voor het karakter van de hof vanaf de straat, zijn verdwenen. Het gaat dan om te toegangspoort tot de hof en muurpilasters afgedekt met natuurstenen dekplaten.

Ook voor de muur aan de westzijde kan worden gesteld dat de monumentwaarde ondergeschikt is aan de betekenis van de muur aan de zijde van de rivier. De muur is naoorlogs en maakt deel uit van het ontwerp voor de Vituskapel die in de jaren vijftig werd gebouwd.

Tenslotte willen we nog melding maken van een mogelijk ondergronds nog aanwezig muurrestant. Een restant van de oostelijke begrenzing die we kennen van kadastrale kaarten van vóór 1857. Dit muurrestant (het is meer dan aannemelijk dat het in de ondergrond nog aanwezig is) vormt een herinnering aan een belangwekkende negentiende-eeuwse uitbreidingsfase van de hof en zal aanwijzingen in zich hebben die meer inzicht geven in de ontwikkeling van het kerkhof.

Globale weergave van de waardendifferentie waarbij de donkerste delen het meeste betekenis vertegenwoordigen en de lichtste delen relatief het minste. Dit heeft betrekking op de substantie en in mindere mate op het concept. De pijlen markeren de plaatsen die archeologisch de meeste aanknopingspunten zullen bieden en ook voor geofysisch onderzoek het meest interessant zijn. De meeste informatie is vanaf de kerkhofzijde te halen, maar onderzoek zal in de praktijk vanwege de in de ondergrond aanwezige begravingen dan wel onmogelijk zijn.

Scenario's

7.1 Versteving van de kering

Dat er maatregelen nodig zijn om de waterveiligheid in Well te verbeteren, staat vast. De huidige keermuur is te laag en er wordt getwijfeld of de constructie van de muur voldoende sterk is om hoogwater op deugdelijke wijze te keren. Op basis van het huidige onderzoek en de monumentale waarde van de muur schetsen we hier een aantal mogelijkheden ten aanzien van de waterveiligheid voor deze locatie.

Scenario 1: De muur afbreken en opnieuw opbouwen rondom een aan te brengen damwand.

Dit is een rigoureuze maatregel, ook wanneer bij de herbouw de oude bakstenen worden hergebruikt. Het concept van de muur blijft bestaan (en mogelijk een deel van de historische substantie), maar bouwsporen die inzicht geven in de geschiedenis van de muur zullen verdwijnen. Dit is een zware aantasting van de herinneringswaarde die de muur vertegenwoordigt. Herbouw van historische muren met hergebruik van materiaal komt overigens wel voor, bij historische tuinmuren bijvoorbeeld. Van de muur aan de rivierzijde, die tevens diende als keermuur tegen water- en ijsgang wordt, op basis van onderzoek elders, verwacht dat deze nog meters diep de grond ingaat en dat de fundering vanaf de voet richting de Maas breder uitloopt. Een damwand aan de buitenzijde gaat dan door de voet en de ondergrondse muur heen en verstoort het aanzicht vanaf de rivierzijde. Een damwand aan de binnenzijde van de muur gaat vrijwel zeker dwars door begravingen uit oudere perioden heen. De damwand kan door het aanbrengen en de verandering in gronddruk ook de stabiliteit van de oude muur aantasten.

De gedachte om een damwand met herbouwde muur aan de straatzijde langs het kerkhof te leiden, stuit vooral op bezwaren bij het fundament van de zijbeuk van de kerkruïne. De muur tussen kerkhof en straat is jong en ontbeert als gevolg daarvan bouwsporen die inzicht geven in de historische ontwikkeling van dit deel van de muur (in de ondergrond kan dat anders zijn!). In geval van herbouw zou zelfs kunnen worden overwogen om een muur terug te brengen zoals te zien op vooroorlogse foto's (poort, penanten). Ter plaatse van het fundament van de zijbeuk is herbouw van het metselwerk bezwaarlijk omdat dit onherroepelijk een aantasting zal betekenen van fundamente van de achttiende-eeuwse zijbeuk en het schip dat omstreeks 1840 werd opgericht. Er bestaan ook enkele praktische bezwaren. Zoals dat de oostelijk gelegen woning buiten de kering komt te liggen en dat de speelruimte door het smalle straatprofiel beperkt zal worden.

Scenario 2: Het zichtbaar een constructie (zoals een balk) aanbrengen ter versteving.

Dit is een 'eerlijke' ingreep die de muur als zodanig grotendeels ongemoeid laat. Er wordt een hulpconstructie aan de rivierzijde toegevoegd. Men zou zelfs kunnen stellen dat dit een toekomstige betekenislaag is. Het geeft uiting aan de strijd tegen het rivierwater zoals die in de huidige tijd wordt gevoerd. Deze ingreep laat concept en substantie ongemoeid (toetsingscriteria authenticiteit en zeldzaamheid veranderen niet), maar heeft wel gevolgen voor het aanzien en de beleving van de muur, vanaf de zijde van de Maas. Zowel het aanzien als de beleving zijn aspecten die in het verleden aan de rivierzijde geen rol van betekenis hebben gespeeld. Uiteraard dient er wel gezocht te worden naar een hulpconstructie die niet te zeer contrasteert met het karakter van de muur.

De hulpconstructie verhoogt de stabiliteit, maar zorgt niet meteen voor de nodige ophoging van de kering. De bestaande muur zal nog opgehoogd dienen te worden. Er kan dan bijvoorbeeld gedacht worden aan een demontabele kering, die alleen in werking wordt gesteld bij hoogwaterdreiging. Hiervoor dienen dan verstevingen in de muur te worden aangebracht waaraan

verhogingen kunnen worden aangebracht waarin vervolgens weer 'schotbalken' kunnen worden geschoven.

Scenario 3: Een nieuwe kering voor de muur bouwen.

Het realiseren van een nieuwe kering vóór de bestaande muur, is vanuit bouwhistorisch perspectief een acceptabel scenario, omdat de historische muur nauwelijks wordt aangetast voor wat betreft de mate van authenticiteit en de mate van zeldzaamheid, ook niet wanneer de ruimte tussen de nieuwe kering en de historische muur (grotendeels) met aarde moet worden opgevuld. De (meest interessante delen van de) muur verdwijnt aan de rivierzijde uit het zicht. Of dit scenario wenselijk is, is een andere vraag, omdat het aanzien van het dorp er behoorlijk door verandert. Hier werpt zich dus ook de vraag op of 'beleving' een mee te wegen toetsingscriterium moet zijn.

De technische uitwerking van dit scenario roept ook enkele vragen op. Hoe wordt de nieuwe kering gefundeerd. Conflicteert zo'n nieuw fundament met het fundament van de oude muur of met de restanten van loopgraven die in het voorland aanwezig zullen zijn? Wat zijn de gevolgen voor het voorland wanneer de nieuwe kering op enige afstand van de oude muur komt te staan?

De belangrijkste vraag is echter wat de gevolgen zijn voor de steunberen/ijsbrekers die aan de rivierzijde van de muur zijn te vinden en die zeer belangrijk zijn voor de betekenis van de muur.

Scenario 4: Het voorland/talud tegen de muur opwerpen

De sterkte van de muur aan de rivierzijde kan worden verstevigd door het talud tegen de muur op te hogen. De muur wordt op deze manier aan zowel de rivier- als de kerkhofzijde 'ingepakt' waardoor het geheel stabiliseert. Ook voor dit scenario geldt dat de muur zelf in wezen niet wordt aangetast en dat de monumentwaarden die erin zijn vertegenwoordigd, blijven bestaan. De waarden zijn alleen niet meer direct afleesbaar en het 'verhaal' niet langer in situ overdraagbaar. Dat betekent dat de waarden vooraf goed moeten worden gedocumenteerd op foto en tekening. Ook moet er rekening gehouden met de breedte van het nieuwe talud in verband met de nog aanwezige relictten van loopgraven. En indien er voor de bouw en stabiliteit eerst grond verwijderd moet worden, dient dat de gebeuren onder leiding of begeleiding van een archeoloog.

De kering zal moeten worden opgehoogd. Dat kan demontabel zoals bij scenario twee geschetst, of door opmetseling.

Vanuit de in deze rapportage vastgestelde betekenis van de muur, is het eerste scenario het meest onwenselijk. Scenario twee is van de overige scenario's het meest acceptabel. Net als bij scenario's drie en vier blijft de muur grotendeels intact. Het grote voordeel van scenario twee boven de andere scenario's, is dat de geschiedenis van de muur na de ingreep ook nog afleesbaar is (bij scenario's drie en vier gaat de muur grotendeels uit het zicht). De grote vraag bij scenario twee is natuurlijk of een hulpconstructie op een manier kan worden ontworpen dat deze toevoeging niet op grond van kwaliteit ook daadwerkelijk tot een toekomstige betekenislaag kan uitgroeien en tevens bijdraagt aan de waterveiligheid van Well.

Scenario vier verdient de voorkeur boven scenario drie, al is dat afhankelijk van de technische uitwerking en speelt ook hier 'beleving' en de mate van uitvoerbaarheid een rol. Bij scenario vier mag worden verwacht dat de steunberen/ijsbrekers intact kunnen blijven, terwijl dit voor scenario drie hoogst onwaarschijnlijk is. Scenario drie vergt verder kennis over het fundament van de historische muur, heeft als consequentie dat loopgraven verstoord kunnen worden en er wordt zelfs rekening mee gehouden dat buiten het kerkhof nog begravingen kunnen hebben plaatsgevonden (dodgeborenen mochten bijvoorbeeld lange tijd niet op een kerkhof begraven worden). Bij al deze scenario's dient er ook rekening gehouden te worden met de historische wateruitlaat die in het verondersteld oudste deel van de muur werd aangetroffen. De uitlaat is dichtgemetseld. Vraag is of dat op een afdoende wijze gedaan is en of de uitlaat geen constructieve verzwakking met zich meebrengt.

De scenario's geordend van meest naar minst wenselijk vanuit cultuurhistorisch oogpunt:

Scenario 2: Het zichtbaar een constructie (zoals een balk) aanbrengen ter versteviging.

Scenario 4: Het voorland/talud tegen de muur opwerpen.

Scenario 3: Een nieuwe kering voor de muur bouwen.

Scenario 1: De muur afbreken en opnieuw opbouwen rondom een aan te brengen damwand.

7.2 Ophoging van de kering

Waar de noodzaak tot versteviging nog niet is vastgesteld (gegevens over de constructieve kwaliteit van de muur zijn nog niet verzameld), is al wel duidelijk dat de hoogte van de muur om het kerkhof niet meer volstaat. De kering zal ten behoeve van de waterveiligheid opgehoogd moeten worden óf een nieuwe kering moet hoger worden opgetrokken dan de huidige muur. Het gaat om een ophoging van enkele decimeters. Hiervoor zijn vier maatregelen denkbaar.

Maatregel 1: De bestaande muur aan de Maaszijde ophogen met metselwerk of met een demontabel systeem.

Het ophogen van de bestaande muur met een aantal lagen metselwerk is vanuit cultuurhistorisch oogpunt mogelijk. Het onderzoek naar de muur heeft aannemelijk gemaakt dat de muur in het verleden al eerder is opgehoogd. Dat kan zijn gedaan in verband met de waterkering, maar evengoed met de ophoging van grond op het kerkhof (of een combinatie van beide). Er kan dus geredeneerd worden dat een fenomeen uit het verleden, herhaald wordt, in ieder geval voor wat betreft de oudste sectie van de muur. Ophoging van de bestaande muur kan worden uitgevoerd zonder grote schade aan de bestaande muur en heeft vooral gevolgen voor het deel van de muur dat naast waterkering als schansmuur rondom het kerkhof dient. Omdat een hogere muur bij hoge waterstand meer krachten te verduren krijgt, dient zich wel de vraag aan of die muur daartegen bestand is, of dat er aan de zijde van het kerkhof (of de rivier, zie scenario 4) verstevigingsconstructies noodzakelijk worden.

Het voordeel voor de keuze van een ophoging in metselwerk is dat een dergelijke ophoging als het ware makkelijk opgaat in het geheel. Er zal aandacht moeten worden besteed aan de verankering van het nieuwe met het oude metselwerk (liefst onzichtbaar) en de vraag dient zich aan of er op de rollaag van de bestaande muur wordt gebouwd óf dat het de voorkeur heeft om de rollaag te slechten, de muur op te hogen en opnieuw af te sluiten met een rollaag. Voor beide opties valt wat te zeggen. Behoud van de rollaag laat nu en in de toekomst duidelijk zien welke ingreep er is gedaan, maar zal, gelet op de relatief geringe noodzakelijke verhoging wellicht wat eigenaardig overkomen. De ingreep laat de historische muur wel zo veel mogelijk intact, wat vanuit bouwhistorisch oogpunt in principe het uitgangspunt zou moeten zijn.

Voordeel van een demontabel systeem is dat de hoogte van de muur, wanneer het water niet hoog staat, ongewijzigd blijft. Dat kan een overweging in de besluitvorming zijn, omdat het kerkhof als uitkijkpunt over de Maas blijft bestaan. Het is makkelijk om tegen de muur geleund over de muur over de rivier uit te kijken en dat is voor de (zicht)relatie tussen dorp en rivier niet onbelangrijk.

Maatregel 2: Een nieuwe kering voor de muur plaatsen

Door een nieuwe kering vóór de oude muur te plaatsten en deze tot de noodzakelijke hoogte op te trekken, kan de kering toekomstbestendig worden gemaakt. Zie hiervoor scenario drie.

Maatregel 3: Muur afbreken en opnieuw en hoger opbouwen rondom damwand

Zie hiervoor scenario één.

Tracé opties versterking en ophoging kering, aangeleverd door Arcadis.

7.3 Tracés

Om te komen tot een verbetering van de waterkering, zijn verschillende tracés denkbaar. Vanuit monumentaal oogpunt, verdient een tracé dat vanaf de Vituskapel naar de straat leidt, en van daar uit langs de straat voorlangs het huis ten oosten van het kerkhof de voorkeur. Het muurwerk dat we hier bovengronds aantreffen, is grotendeels twintigste-eeuws en ontbeert zichtbare bouwsporen (de poort bijvoorbeeld is niet in het werk afleidbaar) die aan de muur verhaalkracht geven. De enige uitzondering is het deel van de muur dat behoort tot de voormalige zijbeuk van het verwoeste en gesloopte kerkgebouw, waar fundament en metselwerk uit de achttiende- en/of negentiende eeuw dateren. Afbuiging van het tracé via de oostmuur van het kerkhof is een optie, omdat de hier in de basis negentiende-eeuwse muur in de jaren vijftig van de vorige eeuw op nogal ingrijpende wijze is vernieuwd. Een aanvullende aanpassing stuit hier op grond van de monumentwaarde niet op erg grote bezwaren. Afbuiging van het tracé zuidwaarts langs de Vituskapel, langs het torenfundament naar de straat, heeft als nadeel dat er ook aanpassingen noodzakelijk zullen zijn ter plaatse van de toegangen tot het kerkhof.

Bij ingrepen aan de straatzijde is wel meer inzicht nodig in eventueel aanwezige (oudere) fundamente. Dit inzicht kan door middel van één of meerdere archeologische proefsleuven worden verkregen. Idealiter wordt een proefsleuf aangelegd op de plek waar een oudere, bovengronds verdwenen, oostmuur van het kerkhof (zie kadastrale kaarten uit 1832 er 1857) op de straat aansluit. Indien oude fundamente aanwezig zijn, kan hier zowel het fundament uit 1857 als een te verwachten ouder fundament worden gedocumenteerd en vergeleken.

Een tracé voorlangs de huidige muur aan de rivierzijde betekent dat bij de aanleg zowel van de funderingen als mogelijk de muur zelf loopgraven uit 1944 zullen worden geschampt. Door projectie van een luchtfoto uit de oorlog op een recente satellietopname liggen de punten van de loopgraven op ongeveer 1,5 afstand van de muur. Daarnaast is het waarschijnlijk dat de muur om de begraafplaats is gefundeerd 'op staal', zodat ook dat fundament geschampt kan worden.¹² Tenslotte

¹² De keermuur van Venlo langs de Maas is op deze wijze gefundeerd, zoals is te lezen in ADC Monografie 7.

moet er rekening mee worden gehouden dat de fundamenteën van de steunberen/ijsbrekers tegen de muur ver uit steken.

Bronnen

Naast de in hoofdstuk 5 opgesomde archieven, is er gebruik gemaakt van verschillende websites. Deze worden in het overzicht hieronder weergegeven.

www.archiefwell.nl

www.kadaster.nl

www.topotijdreis.nl

www.delpher.nl

www.himh-beeldbank.defensie.nl

www.ahk.nl

www.kerkgebouwen-in-limbrug.nl

